

1944

© Fortepan, Saly Noémi

2000

IRODALMI ÉS TÁRSADALMI HAVI LAP

Szerkeszti: Ambrus Judit, Barabás András, Czeglédi András, Margócsy István, Trencsényi Balázs.
Munkatársak: Bojtár Endre, Kovács János Mátyás, Szilágyi Ákos

Jan Tomasz Gross

Kőszeg Ferenc • Armuth András

Király Kinga Júlia

EZZEL VOLTUNK

2017. 11. szám

Ára: 700 Ft

nka
Nemzeti Kulturális Alap

1944

© Fortepan, Saly Noémi

E SZÁMUNK SZERZŐI

Armuth András (1927) építészmérnök

Gross, Jan Tomasz (1947) lengyel származású amerikai szociológus és történész

Király Kinga Júlia (1976) író, műfordító

Kőszeg Ferenc (1939) jogvédő, publicista, író

E számunkba 1944-ből válogattunk fotókat a Fortepan Gyűjteményéből.

Kedves Olvasónk, ezzel a számmal zárjuk 2017-es folyamunkat. Köszönjük, hogy velünk tartott.

Kedves Olvasónk!

Nagy örömmel vennénk, ha a korábbi évekhez hasonlóan

adója 1%-át

a 2000 folyóirat támogatására ajánlaná fel.

A kedvezményezett neve: Mentor Irodalmi Alapítvány

Adószáma: 18244274-2-41

Köszönjük!

Legyen gyorsan előfizetőnk a 2018-as folyamra!

Utaljon 5900 forintot, s Öné lesz 11 lapszám!

Vagy legyen 7000 forint utalásával a 2000 támogató előfizetője!

Bankszámlaszámunk:

K&H Bank Zrt., 10201006-50165757-00000000

Ha utal, írja meg postacímét a ketexer.lap@gmail.com címre.

Köszönjük!

A 2000 egyes számai kaphatók a lapárosoknál, az Írók Boltjában, a Magvető Caféban és az Atlantisz Könyvszigeten.

2000

I R O D A L M I É S T Á R S A D A L M I H A V I L A P

29. ÉVFOLYAM 11. SZÁM

Jan Tomasz Gross: <i>Történelem – csináljam vagy megírjam?</i>	2
Kőszeg Ferenc: <i>A nagybátyám, Laci</i>	23
Armuth András: <i>Kivételezettként 1944-ben</i>	46
Király Kinga Júlia: <i>„Lehet, nevetni fognak, de még most is várom őket”</i>	61

FELELŐS SZERKESZTŐ: MARGÓCSY ISTVÁN

SZERKESZTŐK: AMBRUS JUDIT, BARABÁS ANDRÁS, CZEGLÉDI ANDRÁS, TRENCSENYI BALÁZS

MUNKATÁRSAK: [BOJTÁR ENDRE] KOVÁCS JÁNOS MÁTYÁS, SZILÁGYI ÁKOS

OLVASÓSZERKESZTŐ: AMBRUS JUDIT **LAPTERV:** SZÜTS MIKLÓS

ALAPÍTÓ SZERKESZTŐK: [BOJTÁR ENDRE] HERNER JÁNOS, HORVÁTH IVÁN, LENGYEL LÁSZLÓ, TÖRÖK ANDRÁS

KORÁBBI SZERKESZTŐINK, MUNKATÁRSAINK: KÁLMÁN C. GYÖRGY, NAGY MÓNICA ZSUZSANNA

[RÉTI PÉTER] SZÜTS MIKLÓS

LEVÉLCÍM: 1380 Budapest, Pf.: 1090. **E-MAIL:** ketezer.lap@gmail.com **INTERNET:** www.ketezer.hu

FACEBOOK: <https://www.facebook.com/2000IrodalmiEsTarsadalmiHavilap>

KIADJA A MENTOR IRODALMI ALAPÍTVÁNY. FELELŐS KIADÓ: CZEGLÉDI ANDRÁS.

KÉSZÜLT GOUDY ÉS OFFICINA BETŰKKEL. TÖRDELÉS: SÖRFŐZŐ ZSUZA.

NYOMDAI NYOMÁS, KÖTÉSZET: ADUPRINT KFT. FELELŐS VEZETŐ: TÓTH BÉLÁNÉ

ISSN 0864-800X. RÉGEBBI SZÁMAINK KORLÁTOZOTT MENNYISÉGBEN KAPHATÓK AZ ÍRŐK BOLTJÁBAN.

TÁMOGATÓNK: NEMZETI KULTURÁLIS ALAP

Történelem – csináljam vagy megírjam?

SZELLEMI UTAZÁSOM AZ ELTITKOLT LENGYEL MÚLTBA

Az önéletraaj igazán nagy hagyományú műfaj, mégis eléggé nehezemre esik az általam bejárt szellemi útról szólni. Úgy gondolom, az ember végezze el becsületesen a munkáját, s hagyja a műveit magukért beszélni. Csak hát közölték velem, hogy a Kopernikusz-előadások félig-meddig vallomásos jellegűek, így aztán – engedelmükkel – nagyon szubjektíven vázolom föl, mi vitt rá, hogy éppen úgy foglalkozzam a lengyel történelemmel, ahogy szoktam.

Attól a perctől fogva, hogy első éves hallgatóként átléptem a Varsói Egyetem küszöbét, egyetemi pályám igencsak rendhagyóan alakult. Mióta csak kisiskolásként eszembe jutott az egyetem, tudtam, hogy ha nagy leszek... fizikus leszek. A matematika könnyen ment (csak később

ért a fájdalmas felismerés, hogy megrekedtem a középiskolás szintnél), a fizikát pedig azért választottam, mert úgy véltem, ez a tudomány is a világgal foglalkozik. Valahol megragadt a fejemben, hogy a fizikáról jól át lehet nyergelni a filozófiára. A jóindulatú megfigyelő kusza gondolkodásomban észreveheti a humán tudományok comte-i hierarchiáját. És mindenekelőtt ott találja a zavarodottságot, ami azt mutatja: fogalmam se volt, mihez is kezdjek magammal. A legfontosabbnak az számított, hogy a szüleim örültek a döntésnek.

A „létező szocializmus” időszakában az a gyerek, aki az állam politikai gyámkodásától viszonylag független pályát választott, nagy jót tett a szüleivel. Az én családtagjaim például hagyományosan jogászok voltak – és ezt a hivatást a Lengyel Népköztársaságban jócskán megfertőzte a politika.

Bár eszem ágában se volt jogi tanulmányokat végezni (akkor sem,

Kopernikusz-előadás a University of Michigan Ann Arbor-i kampuszán 2013. november 11-én. Megtekinthető a youtube-on: <https://www.youtube.com/watch?v=3VP7Kbw2uZ8>. (A szerk. jegyzete)

amikor két év elteltével a fizikáról átiratkoztam a szociológiára), így is sor került korai találkozásomra a joggal, ami megfelelt a családi hagyományoknak. Anyai nagyapám ugyan is még az első világháború előtt, hazafias tevékenysége miatt kapta meg az obsitot a cári hatóságoktól: egy *wilczy bilettel*¹ kitiltották a Lengyel Királyság összes felsőoktatási intézményéből, s emiatt jogi tanulmányait kénytelen volt Odesszában befejezni.

A rendőrséggel még gimnazistaként kerültem összeütközésbe. De nem az volt az oka, amire ilyenkor gondolni szoktak – mindenről Adam Michnik tehetett. Adam már gyerekkorában rossz hatással volt a barátaira. Mint koravén srác, kiskorától szenvedélyesen olvasott – elsősorban a lengyel történelem és a kommunizmus érdekelte –, és könyveket lopkodott a barátai szüleinek polcáról. Mi sem természetesebb, hogy én lettem a bűnsegédje. A rendőrség mégsem lopás miatt vitt be minket kihallgatásra.

Mi voltunk az eredeti *baby boom* gyermekei, az 1945 és 1947 között született, háború utáni nemzedék. Fontos az is, hogy Kelet-Európában mi voltunk az első sokaság, amelynek nem kellett közvetlenül megtapasztalnia az ereje teljében lévő totalitarizmust. A náci megszállás a születésünk előtt véget ért. Sokan közülünk, akiknek zsidó felmenőik

voltak, *csakis amiatt* jöttek a világra, mert a nácik még az előtt vereséget szenvedtek, hogy sikerült volna megölniük leendő szüleiket. S mivel a kommunista rezsimek két-három évvel Sztálin halála (1953) után felpuhultak, a sztálinizmus kegyetlensége sem érintett bennünket közvetlenül, mert még túl kicsik voltunk. Még csak általános iskolába jártunk, amikor az SZKP huszadik kongresszusán Nyikita Hruscsov az elhíresült tikos beszédében leleplezte Sztálin bűneit és a személyi kultuszt.

Legtöbb barátom olyan baloldali, világi környezetben nevelkedett, amelyben hagyomány volt a politikai elköteleződés. Szüleink a háború előtt vagy beléptek a kommunista, illetve a szocialista pártba, vagy szimpatizánsok voltak, és – általános bosszúságukra – bennünket, a gyerekeiket is magával ragadott a nemes ügyekért való kiállás ethosza. Biztonságérzetünk, amely abból a szerencsés egybeesésből fakadt, hogy a háború után születtünk, és hogy elhittük: a szocializmus eszményeit és gyakorlatát össze lehet egyeztetni az „emberarcú szocializmusban” (hogy a „prágai tavasz” szellemes, később népszerűvé vált fordulatával éljek), akkora, de akkora lökést adott nekünk, hogy már a gimnáziumban létrehoztunk... egy vitakört.

Tudom, ostobán hangzik, de tekintélyelvű rendszerekben, amelyek megtagadják polgáraiktól a szólás-

szabadságot, e szabadságjog védelme lényegében beszédaktusokból áll. Idővel elég kellemetlenné tettük magunkat a rezsim számára – amely azzal volt elfoglalva, hogy elnyomja a lengyel értelmiség különféle szigeteiről és a katolikus egyházból egy időben érkező liberalizációs követeléseket –, úgyhogy bennünket is meg akartak szorongatni.

A középiskola és az első egyetemi évek maradandóan formálták át a sorsomat. Olyan emberekkel ismerkedtem meg, akikkel életre szóló barátságokat kötöttem, és a mai napig a beszélgetőtársaim. Kíváncsiak voltunk a világra, s a médiumok aktuális állapotában ez rengeteg olvasást és beszélgetést jelentett. A régiónk akkori politikájának ismeretében nem meglepő, hogy végül komoly bajba kerültünk. Ismerőseink tucatjait zárták hosszabb-rövidebb időre börtönbe. Adam Michnik több mint hat évet ült, mire az 1989-es forradalom véget vetett a kelet-európai kommunizmusnak. Sokunkat, köztük engem is, emigrációba kényszerítettek. Mindent összevetve ezek a tapasztalatok egész életen át tartó kapcsolatokat hoztak létre.

Mind számomra, mind a barátaim számára, akikkel a hatvanas évek elején kezdtünk el politikáról és történelemről vitatkozni, 1968-ban, az úgynevezett „lengyel március” idején jött el ténylegesen az igazság pillanata. Az 1967-es hatnapos há-

borúban a Szovjetunió közel-keleti bábjai, Egyiptom és Szíria megalázó vereséget szenvedtek. A háború utójátékaiként a szovjet blokk országai megszakították diplomáciai kapcsolataikat Izraellel, és cionizmusellenes propagandába kezdtek. Lengyelországban a titkosrendőrség kiszínezett történeteket és beszámolókat küldött a Lengyel Egyesült Munkáspárt első titkárának különféle zsidókról – köztük párttagokról –, akik örültek az izraeli győzelemnek. Władisław Gomułka, akinek közismertek voltak a dühkitörései, ezúttal is felbőszült, és az első adandó alkalommal – az országos szakszervezeti kongresszuson – gyújtó hangú beszédben fakadt ki a cionista „ötödik hadoszlop” ellen: az ország végleges elhagyására szólította fel azokat, akik, mint mondta, Izraelt és nem Lengyelországot tekintik hazájuknak.

Pár hónappal később, amikor tetőzött a hivatalos antiszemita hullám, a kommunista hatalom egyik, titkosrendőrök vezette klikkje megpróbálta magához ragadni a párt irányítását. Próbálkozásuk kudarcot vallott, de előtte még kirobbant az országban egy cionizmusellenesnek álcázott központi antiszemita kampány, amely oda vezetett, hogy brutális eszközökkel fékeztek meg a születőfélben lévő diákmozgalmat, vala-

mint az alkotó értelmiséget, amely nagyobb kulturális szabadságot és liberálisabb viszonyokat követelt.

Engem rövid időre lecsuktak, majd kirúgtak az egyetemről – az egyetemista fiúk esetében ez egyúttal a sorkötelezettség alóli felmentés visszavonását is magával hozta, vagyis kétéves katonai szolgálat fenyegetett. Emiatt a szüleim és én úgy döntöttünk, hogy élünk a lehetőséggel, melyet a rezsim mérgeiben felkínált. Míg az amerikai bevándorló vízumra várakoztunk, az a szerencse ért, hogy elnyertem egy ösztöndíjat, amellyel a Yale Egyetemen folytathattam szociológiai tanulmányaimat.

Azért bocsátottam előre ezeket a részleteket az életemből, mert Lengyelország második világháborús német megszállásának történelmével, hadd fogalmazzak így, életrajzi alapon jegyeztem el magam. Áttelepülésem a kietlen és antiszemitizmussal fertőzött Varsóból a Yale Egyetem elefántcsonttornyának intellektuális összkomfortjába komoly kulturális sokkot okozott. A Yale-en még feltűnőbbé vált az ellentét a szólásszabadság – és egyáltalán a szabadság – iránt elkötelezett derűs lengyelországi diákmozgalmunk, illetve a „létező szocializmus” tunya és elnyomó jellege között. A titkosrendőrség hiába morzsolta fel a diákok és az értelmiség köreit a „len-

gyel március” során és azt követően (börtönbe vetve, illetve emigrációba kényszerítve sokakat), a rezsim csak is baljós jeleket észlelhetett ezután: egy sor középszerű ember került oktatóként az egyetemekre; cinikus karrieristák nyomultak a gyorsabb előmenetel érdekében a közigazgatásban; és az antiszemitizmusukat cionizmusellenességbe bújtató zughirlapírók váltak a pártpropaganda arcaivá (ezeket a jelenségeket a „létező szocializmus” szakirodalmában „kontraszelekciónak” nevezik).

Alig öt hónappal később, 1968 augusztusában a politikai szabadságjogokért indított, sokkal erőteljesebb követelést – a „prágai tavaszt” – fojtották el Csehszlovákiában, ezúttal a Varsói Szerződés egyesített hadereje révén. Utána a csontjainkban is éreztük, hogy a szovjet típusú rezsim megreformálhatatlanok, képtelenek valóra váltani az emberek természetes szabadságvágyát. Elég az hozzá, hogy bár 1968 márciusában csatát veszítettünk, azt hittem, hogy „hosszú távon” a lengyel társadalom lerázza magáról a kommunista párt igáját. Vagy legalábbis nem túl sokára.

Innen ered kíváncsiságom önéletrajzi kerete: érdekelt, mi készíti a társadalmat arra, hogy ellenálljon az elnyomó intézményeknek, és öröködjön a saját szabadsága fölött. Kis léptékben, de mi is ilyesmit cselekedtünk diákként Varsóban. Nekem

pedig úgy tűnt, hogy a németekkel szembeni második világháborús lengyel ellenállás története igen tanulságosan fogja példázni, miként zajlott ez nagyban.

Így jutottam el disszertációm témájához: „A lengyel társadalom a német megszállás alatt – a Lengyel Főköormányzóság, 1939–1944”. Nem állom meg, hogy ne idézzem, amit – sajnos már negyven év szaladt el azóta! – leírtam az utolsó bekezdésekben. A tanulmány egyébként 1979-ben könyv alakban is napvilágot látott, s már rég elfelejtették – vagyis egy teljes esztendővel a Szolidaritás mozgalom robbanásszerű indulása előtt jelent meg, és tíz évvel hamarabb, mint hogy ránk köszöntött a csodák éve, 1989, a szovjet birodalom bukásának kezdete.

„Amit a Lengyel Főköormányzóság második világháborús fennállása során megfigyelhetünk, az, ha szabad így mondanom, a demokratikus forradalom korai esete. E megjelöléssel arra a friss politikai átalakulásra célozok, amely egyre gyakrabban köti le a figyelmünket: a plurális, demokratikus politika helyreállítására az önkényuralomnak alávetett országokban [...]

Az önkényuralmi rendszerek, különösen azok, amelyek totalitárius forradalommal jutottak hatalomra, nehéz helyzetben vannak. Mert, képletesen szólva, el vannak vágva a saját társadalmuktól. Erő-

teljes bürokrácia szigeteli el őket, s ezek a bürokráciák elsősorban saját hatalmuk tartósításában érdekeltek – egyre kevesebb ismeretük van az alájuk rendelt bonyolult, a modern társadalmakban már meglévő, illetve újonnan formálódó erők valós érdekeiről, ambícióiról, félelmeiről és igényeiről. A rendszer látszólag egyiséget és engedelmességet kényszerít ki, mégsem képes megakadályozni a társadalmi kezdeményezések kibontakozását és a különféle csoportérdekek érvényesítését. Azzal, hogy tagadja a valódi társadalmi pluralizmus jogszerűségét, voltaképpen arra serkenti az érdekcsoportokat, hogy kijátsszák a rendszert [...] és arra kényszeríti őket, hogy megkerüljék a létező intézményeket, és a hivatalosan engedélyezett csatornákon kívül fogalmazzák meg a nézeteiket. Ebből következik, hogy az idő múlásával a hatóságok szemében teljesen torz kép jelenik meg a valóságról, és [...] tehetetlenségre vannak ítélve, mert a társadalom fontos forrásaiból egyszerűen lehetetlen pontos információkhoz jutni.

Itt persze azt az ellenvetést lehet tenni, hogy ez mit se számít; elvégre a despotikus hatalmaktól *per definitionem* azt szoktuk meg, hogy nem izgatják magukat amiatt, ha nem képesek felmérni – s következésképpen kielégíteni – alattvalóik igényeit. A valóság azonban az, hogy egy kormányzatnak tudnia kell, miféle igé-

nyek és erőforrások vannak a társadalomban, nemcsak abból a célból, hogy kiszolgálja a közvéleményt, hanem azért is, hogy manipulálhassa az embereket. Ez okozza, hogy a légtüres tér, amelybe egy önkényuralmi rend óhatatlanul belekormányozza magát, ennyire tehetetlenné teszi: a hatalom még eltervezni sem tudja a saját maga reformját, hiszen semmiféle reform következményeit nem képes kiszámítani. A rendszer megbénul, mert többé nem képes előre jelezni, mi fog történni, s bármerre is lép, már csak a katasztrófákra tud reagálni, hiszen kiveszett belőle az előrelátás képessége.

Úgy vélem, a későbbiekben is gyakran fogjuk tapasztalni, hogy sok önkényuralmi rendszer fejet hajt a demokratikus forradalom előtt, s ennek révén a társadalmak [...] ismét csak a kormányokkal szemben foglalnak állást. Az előbbiekben megpróbáltam elemezni ezt a rendkívül fontos és jelenleg is kibontakozóban lévő társadalmi folyamatot.”²

Még mielőtt kiválasztottam a disszertációm témáját, a Yale-en összeismerkedtem egy kiváló tudóssal, Juan Linzcel, és kihasználtam a lehetőséget: végül ő lett a disszertációm konzultánsa. Linznek annak idején Seymour Martin Lipset volt a *Doktorvaterje*, és Linz doktori értekezése, bár sosem jelent meg könyv-

ben, azért vált híressé – pontosabban hírhedtté –, mert a terjedelme jóval több mint ezer oldalra rúgott. A háború utáni első nyugat-német választásokat eldöntő társadalmi tényezőkről írt. Idővel Linzet a totalitárius és önkényuralmi rezsimekről, valamint a hetvenes-nyolcvanas évek fordulóján „rendszerátmenetként” ismertté vált és divatba jött folyamatokról való gondolkodás úttörőjének tekintették.

Amikor Linzcel találkoztam a Yale Egyetemen, épp a demokráciák széthullását tanulmányozta. Később, amikor hazájában, Spanyolországban Franco tábornok egészségének hanyatlásával párhuzamosan felgyorsultak a politikai változások, a folyamat ellentétével kezdett el foglalkozni: a demokratikus állam felépítésével és kiegyensúlyozásával. Így hát amikor Kelet-Európában kibontakozott az 1989-es „reforradalom” (reform és forradalom hibridje, ahogy Timothy Garton Ash találóan jellemezte), magával hozva a kommunista rendszer összeomlását – s mivel a szovjetológia kiüresedett és egyetlen épkezláb ötlettel sem jelentkezett, mi is lehet ez a történelmi fordulat –, Linz írásait nagy figyelemmel kísérték a régióban, a politikussá vált egykori társadalomtudósok tőle vártak felvilágosítást és ihletet.

Az idő tájt, mikor nagyjából elkészültem a doktorimmal, még mindig jelentős átfedésben voltak a társada-

lomtudományok és maga a történelem, sőt a tudományterületet is eléggé bőkezűen finanszírozták. Bár nem számított mindennaposnak, sikerült úgy lavíroznom a különféle diszciplínák között, hogy csak kevesen néztek rám rossz szemmel. Egy ideig a Yale és az Emory Egyetem szociológia tanszékén tanítottam, majd az NYU politológiáján, végül állást kaptam a Princeton történelem tanszékén. Szellemi értelemben azonban tapodtat se mozdultam – mindvégig ugyanúgy kutattam és írtam. Csak annyi történt, hogy a diszciplínák határai mozogtak ide-oda. A pályám szempontjából úgy éreztem magam, mint az egyszerű kárpátjai ember a 20. században, aki ki se tette lábát a falujából, élete során mégis sikerült négy-öt állam polgárának lennie.

De féltreteve a tréfát, szociológusi inaséveim alatt megtanultam egy alapvető igazságot: azt, hogy a társadalmi jelenségek – de nevezhetjük őket a szemünk elé kerülő tényeknek is – nem elszigetelten jelentkeznek. Lehet mondani, hogy ezzel még nem találtam fel a spanyolviaszt, de ha idejében a diákjaink eszébe vessük ezt az igazságot, azzal befolyásolhatjuk a hozzáállásukat. Ebből meg lehet tanulni, hogy minden társadalmi tény, ha csak burkoltan is, de egy szélesebb narratíva része, hiszen automatikusan korlátozza más, egyidejű vagy jövőbeni jelenségek körét, amelyek vélhetőleg megtörtén-

hettek volna. Józan eszünk birtokában és az emberi természet általános ismeretében kimondhatjuk, hogy ha X megtörtént, akkor minden valószínűség szerint sem Y , sem Z vagy W nem történhetett volna meg – feltéve, hogy ezek inkompatibilisek X -szel. S bár bennünket éppen X érdekel, néha előfordul, hogy pont X -et nincs módunk közvetlenül megvizsgálni, viszont tapasztalati tényeket tudunk gyűjteni valamilyen Y , Z vagy W jelenségről, s így indirekt bizonyítással igazolhatjuk vagy cáfolhatjuk X -re vonatkozó állításainkat. Később még elmondok egy idevágó saját példát a világháború alatti lengyel–zsidó kapcsolatok rejtélyeiről.

Most inkább hadd meséljem el, hogy visszatekintve rájöttem, mi volt a jelentősége a fizikával folytatott röpké flörtömnök a történelemhez való viszonyulásom szempontjából. Az, hogy a történelmi anyagot ösztönösen is megoldandó problémahalmaznak látom. Ilyen feladatokat kapnak hétről hétre a fizikushallgatók: a következő órára tessék megoldani ezt és ezt a példasort.

Ha egy történész is így gondolkodik, annak megvannak az előnyei és a hátrányai. Elvégre a szakma arra törekszik, és azt értékeli a legtöbbször, ha valaki megír egy sztorit, amely egy történelmi korszak áttekintésében csúcsondik ki – hirtelen Tony Judt *A háború után* című könyve ugrik be példaként –, vagy szintézist

ad egy történelmi jelenségről – lásd Saul Friedländer két művét: *A náci Németország és a zsidók*, illetve *A népirtás évei*. No, én sose volnék képes ilyen könyveket írni. Nekem csak az megy, hogy egy szűkebb témára koncentrálok, és igyekszem az események sorát egy bizonyos szemzőgből értelmezni – igen, kutatói képességeim eléggé szűkre vannak szabva, de legalább tudatában vagyok saját korlátaimnak.

Mielőtt elérkeztem a disszertációm imént idézett utolsó bekezdéséhez, mintegy 250 oldalt írtam a németek által megszállt lengyel társadalomról. Amit akkor leírtam, amiatt ma sem kell szégyenkezni. No de nem is az a kínos, amit megírtam – pironkodni azért van okom, amit kihagytam belőle. Egy szó sem esik ugyanis a könyvben (pontosabban mindössze másfél oldal) – no, miről?... a zsidókról. Ráadásul észre se vettem a hiányt, hiszen a kor történetírói normája – akár a megszállt lengyel, francia, holland vagy bármelyik más európai társadalomról értekezett valaki –, tehát a norma akkoriban az volt, hogy a zsidó vonatkozásokkal nem foglalkozunk. Az, kérem szépen, egy másik téma, arra más kutatók szakosodtak, más professzorok írnak róla. Egyik konzultánsom sem firtatta, mi az oka ennek a hiánynak, pedig mindegyikük Európa és a leg-

újabb kori Lengyelország kiváló ismerője.

Most, ahogy visszatekintek könyvem megírására, eszembe jut, hogy a forráskezelésben nem volt szükségem túl sok szerkesztői munkára ennek a narratívának a megalkotásához. Londonban két fő levéltári forrásom volt, ahol kutathattam, a Sikorski Tábornok Intézet és a Földalatti Lengyelország Kutatóközpont. Hosszú hónapokra beletemetkeztem a földalatti Lengyelország dokumentumaiba – de csak nagy néha, rendszerint függelékként odabiggyesztve találtam egy-egy kurta említést a zsidóságról. A földalatti lengyel állam, a *Państwo Podziemne* gyakorlati okokból nem állampolgársági, hanem etnikai alapon meghatározott alakulat volt. Közben az emigráns kormány Londonban működött, a földalatti állam jogilag és intézményei szerint is a lengyel állam örököse volt (már amennyire a lehetőségei engedték). De az állam hazai gyakorlata, forrásallokációja, gombamódra szaporodó szervezetei, továbbá a retorikája (rengeteg földalatti publikáció jelent meg) figyelmen kívül hagyta a háború előtti Lengyelország polgárainak harmadát, az úgynevezett etnikai kisebbségeket.

A disszertációm közreadása után újabb projektbe fogtam: a Hoover Intézetben ugyanis hatalmas mennyiségű, felbontatlan kartondobozban tárolt iratba botlottam. Több

ezer interjú volt köztük, melyeket a Lengyel Fegyveres Erők keleti hadserege (a parancsnok, Władysław Anders tábornok neve nyomán Anders-hadseregnek is hívták), illetve ennek a seregnek a Történeti Hivatala készített. Az Anders-hadsereg a szovjet légerekből kiszabadult lengyel állampolgárokból verbuválódott, miután a náci Németország megtámadta a Szovjetuniót, s az ország a Hitler elleni harcban csatlakozott a szövetségesekhez. A folyamat részeként a szovjetek felújították diplomáciai kapcsolataikat az emigráns lengyel kormánnyal, s egyidejűleg lengyeleket bocsátottak szabadon, köztük korábban általuk deportált vagy letartóztatott lengyel katonákat, és engedélyezték, mi több, ösztönözték egy új lengyel sereg létrehozását a Szovjetunióban. 1942-ben hozzájárultak, hogy az így összegyűlt százezer ember – lengyel katonák és a családjuk – elhagyják a Szovjetuniót, és a szomszédos Iránba települjenek át, ahol a britektől könnyen kaphattak felszerelést és ellátást.

Ez volt az a népszerűség, amelytől a lengyel hatóságok információkat gyűjtöttek be a szovjet életkörülményekről, különféle témákban kibocsátott kérdőívek útján. Bőséges anyagot szedegtettem ki a tanúságtételekből, s bár néhány fehér folt is maradt, átfogó monográfiát tudtam írni belőle: *Forradalom külföldről*

– *szovjet uralom Lengyelország nyugat-ukrajnai és nyugat-beloruszsziai területén 1939 és 1941 között* volt a címe, és 1988-ban jelent meg.

Látszólag eltértem korábbi témámtól, Lengyelország német megszállásától, s még messzebb kerültem attól, ami a monográfiából kimaradt – vagyis attól, hogy mi történt a zsidókkal –, ami pedig egyre inkább foglalkoztatott. Kiderült azonban, hogy nem is tervezhettem volna előrelátóbban a lengyel háborús múltat feltáró kutatásaimat. Amikor megjelent a *Szomszédok* című kötetem,³ a hazafias történészek, újságírók és mindenféle szakértők legfőbb kifogása az volt, hogy „környezetéből kiragadva” mutattam be az esemény-sort, hiszen Jedwabne 1941 júniusáig a szovjetek által megszállt zónába tartozott, és a zsidók elmarasztalhatók voltak a szovjetekkel való kollaboráns tevékenység bűnében.

Ha nem írtam volna meg a *Forradalom külföldről*, és nem adtam volna ki a feleségemmel egy kétkötetes dokumentumgyűjteményt a korszakról, még zavarba is jöhettem volna. Csakhogy míg ellenlábасaim történetileg eleve téves közhelyeket pufogtattak zsidókról és kommunizmusról, én pontosan ismertem a forrásokat és az idevágó szakirodalmat. Évek hosszú során át foglalkoztam velük, még a nyolcvanas években,

amikor a szovjet megszállásról szóló három könyvemét készítettem elő.

Mikor az 1939 és 1941 közötti szovjet uralmat kutattam és írtam róla, folyamatosan olvastam a zsidó német megszállás alatti tapasztalatairól. Egyre világosabban láttam, hogy a lengyel–zsidó viszony a világháború idején sokkal vérteheresebb, sokkal rosszabb volt, mint amennyit ebből a lengyel történettudomány elismer. A fordulópontot számomra Władysław Bartoszewski professzor *Ó is a szülőföldről való* (*Ten jest z Ojczyzny mojej*) című dokumentumgyűjteménye jelentette. Bartoszewski megkérdőjelezhetetlenül önálló gondolkodó, aki személyesen is részt vett a közismert Żegota Zsidósegítő Tanács tevékenységében. 1969-ben szerzőtársával, Zofia Lewinównával zsidó tanúvallomásokot tett közzé, melyeket közvetlenül a háború után gyűjtöttek össze a túlélőktől. Az emlékezések nagy, levéltári gyűjteményét 301-es szám alatt őrzik a varsói Zsidó Történeti Intézetben. Ma közvetlenül is elérhetők az interneten.

A kiadvány célja az volt, hogy bemutassa, milyen kiterjedt segítséget nyújtottak a lengyelek a zsidóknak a háború idején. S valóban, a gyűjteményben olvasható vallomások mindegyike hepiendbe torkollott – elvégre az adatközlők maguk a túlélők voltak. De ami ezekkel a zsidók-

kal addig történt, míg végre összeakadtak valakivel, aki segített nekik elrejtőzni a háború végéig, az hajmeresztő – árulások, följelentések hosszú sora, ráadásul gyakran a háború előttről való ismerőseik árulták el őket. Ha ez a legjobb bizonyíték, amit sikerült összegereblyézni a lengyelek jóindulatáról és segítőkészségéről, akkor – gondoltam reszketve – vajon mi fog kiderülni a levéltárban őrzött többi tanúságtételből? S amikor 1989 után végre visszautazhattam Lengyelországba, és beültem a Zsidó Történeti Intézetbe, rossz előérzetem valósággá vált. Ott találtam a többi között Szmul Wasersztajn vallomását Jedwabnéról.

Mit is hiányoltam a lengyel–zsidó kapcsolatok leírásából? A lengyel történetírás és a közvélekedés (vagyis a laikusok újságcikkek alapján megformált véleménye) megegyezett abban, hogy a világháborúban a lengyelek zsidósággal szembeni magatartását a német elnyomás rendkívüli brutalitása magyarázza. Sehol mást, csakis Lengyelországban létezett olyan törvény – hangzik az érvelés –, hogy a zsidók megsegítését halállal lehet büntetni, ami ráadásul a tilalmat megszegő személy egész családjára vonatkozott. Vagyis az efféle segítségnyújtás a náciellenes tevékenység legveszedelmesebb változata volt.

Nem csoda hát – folytatódik a magyarázat –, hogy a lengyelek így bántak a zsidókkal. Létezett egy tör-

pe kisebbség, ők vállalták a kockázatot, és a következményekkel mit sem törődve segítettek a zsidóknak. Néhányan életükkel fizettek hősiességükért. Nem lehet hibáztatni azokat a lengyeleket, akik elmulasztották a segítségnyújtást, hiszen senkit sem lehet arra kötelezni, hogy hős legyen. Ami azt az elenyésző kisebbséget illeti, amely zsarolta a bujkálni próbáló zsidókat, és följelentette őket a németeknek, hát, ugyebár, mit lehet tenni, minden társadalomnak megvan a legalja, és az ilyeneket egyébként is kivette magából a földalatti állam és a társadalom másik része, a megvető *szmalcownik* (*Schmalzownik*) titulust ragasztva rájuk.

Praktikus kis magyarázat, minden jelenséget világossá tesz. Az is kapóra jön, hogy burkoltan azt üzeni: a német megszállás idején a zsidók és a lengyelek közötti érintkezési felület csekély volt. A lakosság döntő többsége, a „normális” lengyelek állítólag a saját, különálló életüket élték, és csak a kívülállók kis létszámú csoportja (a gazemberek, illetve a hősök) elegyedtek a zsidókkal.

Ma már tudjuk, hogy ez egyáltalán nem így volt, hogy a lengyelek viselkedésének a német retorziótól való félelemmel való indoklása nem állja meg a helyét, és hogy az érvelés ténybeli indoklása félrevezető vagy hamis.

Először is a lengyelek és zsidók közötti érintkezési felület nagyon is

széles volt, a lakosság jelentős rétegei részt vettek benne. Lengyelországban a holokauszt idején zsidók százazreit pusztították el *in situ*, a lakóhelyükön, a helyi lakosság szeme láttára, és a helybéliek milliói jutottak anyagi javakhoz a zsidók megölése folytán. Másodszor: a németek a kollektív felelősség alkalmazásával erőszakolták ki a sokféle szabályhoz történő alkalmazkodást, és sokkal több embert öltek meg földalatti tevékenységük megtorlásaként, mint azért, hogy a zsidóknak segítettek. A zsidók támogatása és rejtegetése kétségen kívül nagyon veszélyes volt a megszállt Lengyelországban, de nem azért, mert akiket elkaptak, kivétel nélkül megölték (nem ez volt a helyzet), hanem mert az ilyeneket kivétel nélkül megfigyelték a szomszédjaik, és feljelentették őket az úgynevezett sötétkék rendőrségen (*policja granatowa*), a német szolgálatban álló, lengyelekkel feltöltött kiegészítő alakulatnál. Ez a hatóság általában megverte és kirabolta a zsidók segítőit, aztán futni hagyta őket, míg a letartóztatott zsidókat megölték.

Csakhogy mindez a jelenleg meglévő tudásunk. És azt is tudjuk, hogy a zsidókat és lengyeleket érintő valódi probléma nem a segítség megtagadása volt (mármint a lengyelek részéről), hanem az, hogy a lengyel lakosság széles körben tudomásul vette a zsidók üldözését, sőt olykor bűnrészessé vált benne. Ma már

tudjuk, hol keressünk empirikus bizonyítékokat, ha bővíteni akarjuk ismereteinket a lengyel társadalom egyes szegmenseinek részvételéről ezekben a gaztettekben. Hogy úgy mondjam, a témáról ezekben a percekben is írják a monográfiákat.

Huszonöt évvel ezelőtt még csak a sötétben tapogatóztunk ezekben a kérdésekben. 1987-ben egy kiváló irodalomkritikus, Jan Błoński cikket jelentetett meg a *Tygodnik Powszechny* katolikus hetilap hasábjain „Szegény lengyelek nézik a gettót” címmel (a cím utalás Czesław Miłosz versére: *Egy szegény keresztény nézi a gettót*). Cikkében Błoński azt állítja, talán mégiscsak van valami jelentősége a lengyelek számára annak, hogy hazájuk földjét zsidók vére áztatta – következőképpen némi felelősséget a lengyeleknek is vállalniuk kell a zsidók katasztrófájáért (például meggyászolhatnák az áldozatokat). Még akkor is – és ezt Błoński határozottan kimondja –, ha Isten visszafogta a lengyelek kezét, és nem vettek közvetlenül részt a zsidók megölésében. A nagy tiszteletnek örvendő hetilapot elárasztották az olvasók tiltakozó levelei, s az olvasótáborban akkortájt a lengyel értelmiség legokosabb és legnyíltabb gondolkodású rétegei is jelen voltak.

A *Tygodnik* szerkesztőjét, Jerzy Turowiczot annyira megdöbbenette az

erőteljes reakció, hogy úgy érezte, kötelessége néhányat nyilvánosságra hozni a közhangulatot tükröző levelekből. Különösen figyelemre méltó közülük a sztálinizmus börtöneit megjárt egykori politikai fogoly, később neves ügyvéd, Władysław Siła-Nowicki írása. A Błoński cikkére adott dühödt válaszok veleje, hogy a holokauszt alatti magatartásuk miatt a lengyelek semmivel sem tartoznak a zsidóknak, az emberek megtették, amit megtehettek, amire joggal lehetnek büszkéek.⁴

Mára Błoński cikkét úgy tekintik, mint ami elindította az önelégült lengyel társadalom énképének megváltozását, mármint a zsidókkal szemben a háborúban tanúsított magatartását illetően. De igazság szerint az *Aneks* című, negyedévente megjelenő emigráns folyóirat már egy évvel korábban egy teljes számot szentelt a háború alatti lengyel–zsidó viszony vizsgálatának – ebben olyan cikkek is megjelentek, amelyek a Błoński által kijelölt fogalmi kereteken túlra is elmerészkedtek. Tölem is megjelentettek egy szöveget, ezzel a címmel: „Ő is a szülőföldemről való... csak hát nem szeretem”. Ironikusan kibővítettem Władysław Bartoszewski könyvének címét, és cik kem abból a szociológiai alapelvből indult ki, hogy a társadalmi jelenségek nem elszigetelten jelentkeznek.

Soha nem volt ínyemre a lengyelek és zsidók közt a háború alatt lezajlott

események sablonos magyarázata. A „féltünk segíteni a zsidóknak a német elnyomók kegyetlensége miatt” típusú érvelést kezdettől fogva nem tartottam meggyőzőnek, ismervén a lengyelek széles körű s mondhatni vakmerő részvételét a titkos náciellenes tevékenységben. A náciellenes, földalatti lengyel állam – tulajdonképpen széles alapokon nyugvó társadalmi mozgalom, benne számos csoport az iskolás korúaktól a veterán katonákig – az egész megszállt Európa legerőteljesebb vállalkozása volt ebben a nemben. Ennek fényében „a lengyelek nem tettek meg valamit, mert félték” kijelentés nem igazán állja meg a helyét.

De akadt más is, ami nem stimmel ebben a közkeletű magyarázatban. Hogyan lehet például beleszuszakolni egy másik jól ismert jelenséget – a háború *utáni* Lengyelország általános zsidóellenességét? Ha ez „a lengyelek nem tettek meg valamit, mert félték” állítás igaz volna, akkor nem a gyász és a lelkiismeretvizsgálat időszakának kellett volna bekövetkeznie a lengyelek soraiban a zsidókat ért irtózat csapás miatt, melyben a félnék lengyel polgártársak nem merték segíteni őket? És azoknak, akiket állítólagos félelmük akadályozott meg abban, hogy segítsenek halálos veszedelemnek kitett emberi lényeken, nem inkább

üdvözölniük kellett volna azt a maroknyi zsidót, akik minimális esélyeik ellenére mégis hazakeveredtek, vajon nem kellett volna szeretettel babusgatniuk őket csodával határos megmenekülésük örömeire, s közben nem osztozniuk kellett volna elveszített családjuk és rokonságuk miatti fájdalmukban? A valóságban a falujukba, városukba hazatérő túlélőket egy közönyös, lehangoló „nocsak, hát te még élsz?”-szel üdvözölték, és szerencsés esetben diszkrétan közölték velük, hogy jobb, ha távoznak, különben előfordulhat, hogy valaki elteszi őket láb alól. És sokukat valóban meg is ölték. A háború előtt még több mint kétmillió zsidó élt a lengyelországi *stetle*kben, a háború után a zsidó túlélők már csak a legnagyobb városok egyikében-másikában élhettek viszonylagos biztonságban.

Mi az oka, hogy azok a lengyelek, akik a körülmények ellenére zsidókat bújtattak és támogattak a háborúban, később félték nyilvánosan megvallani nemes cselekedeteiket, attól tartva, hogy a szomszédjaik kiközösítik őket (vagy valami annál is rosszabbat tesznek velük)? Ha kizárólag a „félelem” tartotta vissza a lengyeleket a zsidók megsegítésétől, nem kellett volna a segítőköt hősként ünnepelni a közösségeikben? Miért volt hétköznapi gyakorlat a megszállás után, hogy a zsidómentők könyörögtek a rejtekhelyükről

előbúvó gyámolítottjaiknak: el ne árulják senkinek jótevőik nevét?

Miután a háborús lengyel–zsidó kapcsolatokat tárgyaló dolgozatom 1986-ban megjelent, tovább olvastam a témában, és bő tíz évvel később, 1998-ban könyvet adtam ki Lengyelországban *Rettenetes évtized (Upior-na Dekada)* címmel. De a jedwabnei események túlmentek azon, amit lehetségesnek hittem. Bár 1999-re már alapos tudásra tettem szert a világháborús évekről, amikor a jedwabnei gyilkosságokkal kellett szembenéznem, megdöbbenett, hogy szinte pontosan úgy történtek meg, ahogy azt Szmul Wasersztajn leírta. Sietve hozzáteszem: nem arról van szó, hogy naiv lettem volna. Még mielőtt elmérgesedett a *Szomszédokról* folyó vita, azt hallottam egy vezető lengyel történésztől, akinek a második világháború volt a kutatási területe (és akiből később az egyik lehangosabb ellenfelem vált), valamint Israel Gutmantól, a Yad Vashem akkori vezető történésztől, hogy külön-külön mindkettőjüket mélyen megrázta a jedwabnei méészárlás beszámolója, mivel nem illeszkedett a korszakról alkotott addigi képükhöz.

Jedwabne történetében volt valami – ha szabad így mondani – „többlet”, nem is egyféle. Kezdjük azzal, hogy egy helyi szintű gyilkossági esethez képest mind az elkövetők, mind az áldozatok száma mellbevágóan magas. Az is újdonságnak

számított, ahogyan a méészárlást elkövetették – különös tekintettel arra a tudatos erőfeszítésre, hogy a városban élő összes zsidót elfogják, a nőket, a gyerekeket és az öregeket is. Miközben 1941 júliusa után a keleti fronton az *Einsatzgruppék*, a náci mozgó kivégzőosztagai kizárólag (vagy elsősorban) a felnőtt zsidó férfiakra vadásztak. Az is felfedezés-számba ment, hogy az elkövetők között kizárólag lengyelek voltak. A történészek tudtak olyan tömeggyilkosságokról, amelyekben a helyi lakosság is részt vett, de nem Közép-Lengyelországban, hanem csakis egyes etnikumú területeken, keleten és északon, ahol ukránok és litvánok is közreműködtek. Összegezve: Jedwabne gyökeresen új jelenség volt, még a holokauszt ismerői, sőt történészei számára is.

A *Szomszédok* megírása nem volt nehéz történészi feladat, hiszen jól körüljárható esetről van szó, amely véges számú forráson alapul – de érzelmileg és intellektuálisan mégis roppant kimerítőnek bizonyult. Tony Judt idézi fel a Tim Snyderrel közös beszélgetőkönyvében, miket mondtam neki írás közben: hogy teljesen megzavarodtam attól, ami Jedwabnéban történt, és attól, amire a méészárlás utalt. És aggódtam amiatt is, sikerül-e majd kiadót találnom a könyvhöz Lengyelországban.

Aggódtam, mert meggyőződésem volt, hogy a könyvnek először min-

denképpen lengyelül kell megjelenie, és csak azután angolul. Nem tudtam előre, milyen hatást vált ki a jedwabnei mézszárlás nyilvánosságra hozatala, arra pedig végképp nem számítottam, hogy a *Szomszédok* fél évig tartó, országos vitát robbant ki az összes médiumban. De mindenképpen azt akartam, hogy a lengyel közönség – talán csak a tudósok, esetleg mások is – még az előtt reagálhassanak és vitatkozhassanak róla, hogy külföldön is megismerik a könyvet.

Eszembe jutott, hogy mit mesélt a *Rettenetes évtized* kiadója: az én könyvemmel fordult elő a pályafutása során először, hogy a nyomdászok tiltakoztak egy kézirat tartalma miatt. A könyv ettől függetlenül megjelent, de a *Szomszédok*hoz képest a *Rettenetes évtized* mégiscsak magasröptű szöveg volt és eléggé közvetett módon számolt be a háborús zsidóüldözésben részt vevő lengyelekről. Végül elküldtem a kéziratot Krzysztof Czyżewski barátomnak a Határvidék Alapítványhoz (*Fundacja Pogranicze*), aki fölismerte a fontosságát, és gyorsan kiadta.

A kötet 2000 májusában jelent meg, éppen időben ahhoz, hogy jelen lehessen a varsói könyvvásáron. A jobbközép napilap, a *Rzeczpospolita* egyik újságírója azonnal Jedwabnéba utazott, hogy ellenőrizze

a történetet, és a helyi lakosokkal folytatott beszélgetések után megállapította, hogy valóban az ottani lengyelek, és nem a németek követték el 1941-ben a gyilkosságokat – ellentétben a hivatalos emlékmű feliratának állításával. Ezt leszámítva a könyvnek a megjelenése utáni fél évben nem volt semmiféle visszhangja, mindössze egy populista katolikus napilap döngölte földbe a munkámat, mint totális lengyelelles propaganda.

A *Pogranicze* kicsiny kiadó, korlátozott terjesztési lehetőségekkel. Talán ez volt az oka a visszhang késlekedésének, nem tudom. Később, amikor javában zajlott az országos vita, Czyżewski föltette a szöveg digitális változatát a *Pogranicze* honlapjára, hogy bárki, akinek számítógépe van, ingyen letölthesse a *Szomszédokat*. 2001 tavaszán, amikor diákokkal találkoztam egyetemi kampuszokon, sokan dedikáltatták velem a számítógépről kinyomtatott könyvet.

De ez még a netböngészés korai szakaszában történt. Fontosnak éreztem, hogy az emberek könnyen és olcsón juthassanak hozzá a könyvemhez, különben a teljes médiát foglalkoztató vita hevében csak a hozzászólók elfogult nézetein keresztül ismerhetik meg Jedwabne történetét. A *Rzeczpospolita*hoz fordultam, amely kezdettől fogva nagy terjedelemben és sokoldalúan foglalkozott Jedwabnéval, elkészítet-

tem az eredetileg sem hosszú könyv nagyjából felére rövidített szövegét, amit a lap leközölt az egyik hétvégi számának mellékleteként.

A *Szomszédok* megírása, továbbá a szembenézés a zsidók sorsával a világháborús Lengyelországban a jedwabnei események tükrében ketős terhet rakott rám. Az első fontos dolgom az volt, hogy rájőjjek, miként fordulhatott elő, hogy a korszakkal foglalkozó történészek figyelmét ilyen hosszan elkerülte a jedwabnei tömeggyilkosság. A Nemzeti Emlékezet Intézete által 2002-ben kiadott kétkötetes esszé- és dokumentumgyűjtemény, a *Jedwabnéról (Wokół Jedwabnego)* – amely a jedwabnei mézszárlás hivatalos lengyel vizsgálatának eredményeként született meg – elbogatellizálta a kérdést. A fontos kiadvány Előszavában a szerkesztők összegzik a kutatások eredményeit, és azt írják, Jedwabne mindössze egy két-három hónapig tartó gyilkosság-sorozat epizódja volt, melynek folyamán Podlasie vajdaságban a lengyel szomszédok mintegy két tucat faluban leöldösték a zsidókat.

Megjegyzem, ezeket az erőszakos cselekedeteket nyíltan követték el. A környéken mindenki tudta, mi zajlik éppen, és sokan közvetlenül is részt vettek benne. Vagyis emberek tucatjainak, sőt százainak volt közvetlen tudomásuk az eseményekről,

és a háború után ez a tudás a helyi közösségekben eleven maradt, nemzedékről nemzedékre szállt. A 2000-ben odautazó újságírók már az országos vita előtt azt tapasztalták, hogy még a fiatalok is tudtak a gyilkosságokról, sőt azt is tudták, hogy nem a németek, hanem a helybeliek voltak felelősek érte. És ebből az égvilágon semmi sem került bele a kor történetírásába! Be kell vallanom: elkeserít, hogy a lengyel történészszakma azóta sem próbálta megmagyarázni, miért alakult ez így. Érzésem szerint a téma még ma is egy lelkes doktoranduszra vár.

A második: nem voltam képes felfogni, miként kerülhette el a figyelmemet ilyen hosszú ideig a helyi lakosság széles körű bűnrészessége a zsidóüldözésben a világháború alatt. Nem mintha kételkedtem volna abban, hogy képes vagyok történészfejjel gondolkodni és megfelelő következtetéseket levonni nagy mennyiségű bizonyítékból. A lengyel történetírás e vakfoltja egy korábbi történetíróknemzedék lelkén szárad – diákként én nem ebben a szakmában inaskodtam, és tudományos pályámnak csak egy későbbi szakaszában lettem történész, a társadalomtudományok és a fizika segédelmével. Tartós tudatlanságomban valami más, valami személyes dolog zavart.

Annak idején csodálatra méltóan nyílt kapcsolatom volt a szüleimmel.

Mindent megbeszéltünk, különösen anyámmal, aki ragyogó elme és ropant finom lelkű ember volt. Miként fordulhatott elő, hogy nem avatott be a lengyel lakosság demoralizálódásának mélységeibe a megszállás idején, ami ennyire széles körű gyilkos erőszakban nyilvánult meg? Ezen tépelődtem. Pedig ez közvetlenül is érintette – az első férjét följelentették mint zsidót, és 1943-ban meg is ölték. Később, amikor összeismerkedett apámmal – aki szintén asszimiláns lengyel zsidó volt –, megint csak törhette a fejét, hogyan helyezze biztonságba.

Tisztán emlékeztem a történetre, amikor sikerült kicsempésznie apámat egy pruszkóvi lágerből, ahová főleg varsóiakkal együtt voltak bezárva, már az 1944-es varsói felkelés után. Mikor kijutottak, rögtön búvóhelyet kellett keresniük, és anyám úgy döntött, leendő apámat elviszi a nagynénje kis częstochowai birtokára. Ez lesz a legbiztonságosabb, közölte kuncogva – ha egy paradoxont vagy *bon mot*-t dobott be, el szokta nevetni magát –, mert a helyi parasztoknak soha nem jutna eszükbe, hogy az ifjú hölgy a „palotából” (a helybeliek hívták így az épületet, de amit én fényképen láttam, azt csak nagy jóindulattal lehet palotának hívni) valaha is zsidó vőlegényt hozna magának. Mindig úgy éreztem, hogy ennek az alkalmi és „szellemes” megjegyzésnek baljós a háttere.

De nem csak a szeretett férfi miatti személyes aggodás apropóján kellett volna szólnia nekem. Anyám a háborúban a Honi Hadsereg Információs és Propaganda Irodájának futaraként szolgált, ugyanitt az első férje, Stanisław Wertheim volt az egyik szerkesztője a *Fryś Hírök* (*Wia-domości Bieżące*) című, belső használatú brosúrájának, amely társadalmi és politikai információkat közölt a megszállt területekről és a Honi Hadsereg parancsnokságától. Vagyis anyám a lehető legjobban volt informálva a megszállt lengyelek viselt dolgairól. Akkor hogy fordulhatott elő, töprengtem, hogy nem tőle tudtam meg mindazt, amit csak évtizedek alatt sikerült önállóan kiderítenem? Mindenképpen tudnia kellett róla. Vagy mégsem tudta? Mert ha mégis tudta, az akkora meg-rázkódtatást okozott volna neki, hogy biztosan megbeszéltük volna otthon – legalábbis így képzeltem. A világháborúról igazán gyakran beszélgettek a szüleim egymással is, vendégségbe érkező barátaikkal is (az éttermek drágák és ócskák voltak a szovjet blokk országaiban, az emberek inkább egymás lakásán éltek társasági életet), én meg ott lógtam a nyakukon az étkezõnkben, és hallgattam õket. Ez a téma emlékezetem szerint egyszer sem került elő.

Az országos vita idején már nem kérdezhettem meg õket, hiszen egyikük sem élt. Úgy gondoltam, a vála-

széرت megnézem, mit tudtak a földalatti hatóságok a tömeggyilkosságról az atrocitások idején. Kiderült, hogy a válasz egyszerű, mégpedig ugyanannak a vizsgálatnak köszönhetően, amelyet a Nemzeti Emlékezet Intézete kezdeményezett a jedwabnei gyilkosságokról 2001-ben.

A *Wokól Jedwabnego* második kötetében „A földalatti lengyel állam dokumentumai a białystoki terület helyzetéről 1941. június 22. után” című rész tartalmaz beszámolókat arról, hogy a podlasiei zsidókat megölték a szomszédjaik. Szerepel itt egy 1941. július 4-én, Londonban kelt távirat, a feladója Rowecki tábornok, a Honi Hadsereg parancsnoka. Egy teljes héttel vagyunk a jedwabnei tömeggyilkosság előtt. Ezt írja: „A meghódított területekről kapott első jelentések ösztönös rokonszenvet mutatnak a bolsevik elnyomás alól felszabadító katonák [értsd: a németek] irányában... Brzeźce területén [határváros az egykori német és szovjet megszállási övezet között] a börtönből kiszabadított lengyelek pogromot szerveztek a zsidók ellen.” Rowecki táviratát különféle helyekről küldött jelentések követik, ahol „a helyi lengyel lakosság pogromokat indított, sőt tömeggyilkosságokat követett el a zsidók ellen”.⁵

Tehát a Honi Hadsereg parancsnoksága és a földalatti állam vezetősége idejében tudomást szerzett a lengyel szomszédjaik által lemészá-

rolt zsidókról, arról azonban semmiféle bizonyítékot nem szolgáltat a titkos levelezés és a földalatti sajtó, hogy ezután bármiféle intézkedést hoztak volna. Miként lehetséges, hogy a sok lengyel által más lengyel polgárok sérelmére, folytatólagosan elkövetett sorozatos bűncselekmények nem hogy erélyes választ, de még kíváncsiságot sem váltottak ki a földalatti lengyel hatóságokból? Elvégre a földalatti állam elsőrendű feladatának tekintette a náci megszállás demoralizáló hatásainak kompenzálását – és mi lehet demoralizálóbb annál, ha az emberek követik a náci példát, és vérfürdőt rendeznek a honfitársaik soraiban?

A *Szomszédok* után megjelent könyvben, a *Félelemben* egész fejezetet szenteltem ezeknek a kérdéseknek. Lényegében arról van szó, írtam, hogy a lengyel értelmiség megszűrte az információkat, és az ország háborús tragédiájának narratívájából kiiktatta azt, ami a lengyel társadalom alacsonyabb szintjein történt. Nem is annyira antiszemita előítéletei miatt, hanem mert vakká tette a nagy társadalmi távolság. Az osztálykülönbségek tiszteletben tartása még az uralkodó nemesi osztály korszakából ragadt meg mélyen a lengyel gondolkodásban, s ez a mentalitás a két világháború közötti időszakban sem múlt el. Még az értelmiség haladó körei sem voltak mentesek ettől a gondolkodástól.

Mivel a világháborús tapasztalatok drámáját abba a sűrű, szimbolikus katyvaszba mártották, amely a lengyel függetlenség elvesztéséről és a nemzeti felkelésekről szóló 19. századi történetből ismerős – minden, ami kapcsolatban áll háborúval és az ellenállással (mely utóbbi szimbolikus jelentőséggel felruházott, spirituális valami), tehát minden, ami ide tartozik: szent, s erre a területre csak a nemzeti elitnek van szabad bejárása. Réges-régen ez a szent terület a nemességé volt. Később azonban az ország tragikus végzete úgy fordult, hogy a második világháború tűzpróbáját kellett kiállnia, s ez már a lengyel értelmiségnek juttatta a főszerepet. Valóban ez volt az értelmiség utolsó nagy fellépése a történelem színpadán, ráadásul hősi szerepkörben (a hazafias ethosz és a háborús ellenállás megszervezőjének letéteményeseként); továbbá áldozatként (mivel a szovjet és a náci megszállók egyaránt az eliteket üldözték a legkegyetlenebbül); a folyamatban lévő események narrátoraként (hiszen az értelmiség írta tele a burjánzó földalatti kiadványokat); végül pedig a nagy tapasztalat értelmezőjeként, levéltárosaként és történészeként.

Nincs abban semmi meglepő – vontam le a következtetést –, hogy ilyen körülmények között a parasztok és a zsidók között végbement eseményeket megemlítették ugyan a földalatti beszámolók, de csak mint

helyi, különösebb jelentőséggel nem bíró epizódokat. Az efféle esetek nem érdemeltek másfajta értékelést. Ami „odalent” folyt a közönséges emberek meg a zsidók közt, *per definitionem* nem lehetett jelentős. Nem „érdevelte ki”, hogy bekerüljön a háborús küzdelmekről és áldozatokról szóló lengyel mítoszteremtés főáramába.

Helyben persze tudtak az eseményekről, és ez a tudás nem süllyedt el, amint azt a hatvan évvel a megszárlás után Jedwabnéba látogató újságírók is tanúsítják. De a nagyközönség – s ideértem azokat is, akiknek az a hivatásuk, hogy följegyezzék a történeteket (köztük a földalatti állam jelentéstevőit) – nem volt képes a helyi események tudásmorzskáitól eljutni a korszak ismeretéig. Ezt a magyarázatot adtam magamnak, s egyelőre nem hallottam jobbat a történetírás eme tátongó hiányáról.

De ez már a múlt, hiszen a Lengyel Tudományos Akadémia Holokauszt Kutatóközpontjával kapcsolatban álló történészek 2003 óta lelkiismeretes kutatásokon alapuló könyveket és tanulmányokat adnak ki, részletesen ismertetve a helyi lakosság bűnrészességét zsidó szomszédjaik megölésében és kifosztásában. Megdöbbentő, és Németországtól keletre egyedülálló fejlemény ez, pedig a holokausztban elpusztított zsidók 90 százaléka ezen a területen élt.

Manapság a holokauszt lengyelországi történetét sok-sok elkötelezett és tehetséges lengyel történész, antropológus, szociálpszichológus, irodalomkritikus stb. írja. Huszonöt évvel azután, hogy az ország visszanyerte teljes önrendelkezését, múltjának egy jelentős szelete hat évtizedes kitagadottság után visszakapja jogait, és a tudósok oda helyezhetik, ahová való – a 20. századi lengyel történelem fősodrába.

Utóhang

Öt évvel ezelőtt írtam ezt az önéletrajzi esszét, s azóta az események – mint oly gyakran – váratlan irányt vettek. A holokauszt lendületesen szaporodó feldolgozásait nem vonták be a közoktatásba, közben pedig a társadalom politikai hangulata jobbra tolódott, a nacionalizmus és az idegengyűlölet irányába. 2015 augusztusában Andrzej Duda, a Jog és Igazságosság Párt (PiS) jelöltje nyerte meg a lengyel elnökválasztást, októberben pedig a párt a parlamentben is többséget szerzett. Azóta megrendültek a lengyel liberális demokrácia alapjai. A túsul ejtett közmédia az uralmon lévő rezsim propagandáját fújja, az alkotmánybírósgot kiherélték, a bíróságok függetlenségét megszüntették.

A jogállamiság és az alkotmányos rend lerombolása miatt Lengyel-

ország az Európai Unió páriája lett. Legutóbb pedig a Jog és Igazságosság Párt rezsimje (micsoda önellentmondás ez a név, amikor a párt egyiket sem becsüli semmire!) elrendelte a holokauszt történetének meghamisítását: bűncselekménynek nyilvánította, ha valaki szóba hozza a lengyelek bűnrészességét a lengyel zsidóság második világháborús kiirtásában. Az új törvény alapján gyakorlatilag a holokauszt összes lengyelországi túlélőjét bíróság elé kellene állítani. Sok száz túlélő vallomását olvastam már el, de egyetlen olyan sem akadt köztük, amelyben ne esett volna szó valamelyik lengyel honfitárs által elkövetett árulásról vagy zsarolásról vagy feljelentésről (még mielőtt sikerült egy segítségnyújtásra hajlandó személyt találni).

A törvény miatt tiltakozott Izrael és az Egyesült Államok, de ettől a PiS politikusai csak vérszemet kaptak, mondván, ők bizony megvédik a lengyel szuverenitást, úgy törvénykeznek, ahogy jónak látják, és nem fognak meghajolni a nemzetközi nyomás alatt. A lengyel belpolitikában ezek a lépések erősen romboló hatásúak: nyomban megjelent a nyilvánosságban az antiszemitizmus – az idegengyűlölet hagyományos, máskor szunnyadó formája.

Jarosław Kaczyński, a Jog és Igazságosság Párt vezetője nyíltan kifejezte Orbán Viktor iránti csodálatát, mert Kaczyński is kézi vezérlés-

sel óhajt irányítani a demokratikus intézmények falvédője mögül. Varsóból is Budapestet csinálunk – jelentette ki pár évvel ezelőtt. S bár tanácsokat kap magyar kollégájától, és követi Orbán Viktor stratégiáját a demokratikus intézmények lebontásában, egy szempontból sikeresebb politikai manipulátornak tekintheti magát. Orbánnal ellentétben neki sikerült kiiktatni jobboldali riválisait. Ravasz politikai manőverezé-

sének köszönheti, hogy Lengyelországban sosem jött létre az antiszemitizmus Jobbik megfelelője – mondják Kaczyński hűségesei. Ma már tudjuk, mi a siker titka: a PiS maga vált Jobbikká. A sors iróniája, hogy pontosan ez történt a Jobbikkal, amikor a Fidesszel versengve megpróbált a politikai mező közepé felé húzódnival.

FORDÍTOTTA BARABÁS ANDRÁS

JEGYZETEK

1. *A wilczy bilet* – oroszul волчий билет – afféle megbízhatatlansági igazolvány, benne az állami szolgálatból, az iskolai tanulmányokból vagy más jóból kirekesztő bejegyzés. (A szerk. jegyzete)
2. Jan T. Gross, *Polish Society Under German Occupation. Generalgouvernement, 1939–1944*, Princeton University Press, Princeton, 1979, 305–306. (A szerző jegyzete)
3. Jan T. Gross, *Szomszédok: a jedwabnei zsidók kiirtása*, ford. Andor Mihály, Új Mandátum, Budapest, 2004. Az angol eredeti (*Neighbors: the Destruction of the Jewish Community at Jedwabne, Poland*) 2000-ben jelent meg a Princeton University Pressnél. (A szerk. jegyzete)
4. Błoński cikkét és a nyomában kibontakozó vita néhány másik írását kiadták angolul: „*My Brother’s Keeper*”: *Recent Polish Debates on the Holocaust* („Őrzője az én atyám fiának” – a közelmúlt lengyel vitái a holokausztról), szerk. Antony Polonsky, Routledge, London és New York, 1990. (A szerző jegyzete)
5. *Wokół Jedwabnego*, szerk. Paweł Machcewicz és Krzysztof Persak, II. kötet: Dokumenty. Instytut Pamięci Narodowej, Varsó, 2002. 130, 132. (A szerző jegyzete)

A nagybátyám, Laci

EGY FEJEZET EGY MEGÍRATLAN ÖNÉLETRAJZBÓL

Laci nagybátyám, anyám három évvel fiatalabb öccse, csodával határos módon végezte el az orvosi egyetemet, és még csodálatosabb módon jutott haza Magyarországra a német–orosz háború első évében. Az anyai nagyszüleim az akkor Oroszországhoz tartozó mai Lettországból születtek, a Dvina-folyó partján fekvő városban, amelyet a nagymamám a német vagy az orosz nevéen, Dünaburg vagy Dvinszk néven emlegetett. A mai hivatalos lett elnevezést (Daugavpils) sosem hallottam tőle. Nagyanyámnak a lett nyelvről is bizonytalan fogalmai voltak. Városukban a tisztviselők meg a csendőrök oroszul beszéltek, az emberek németül vagy jiddisül, illetve lenginkább a Judendeutschnak, azaz zsidónémetnek mondott nyelven. A nagyszüleim közvetlenül a házasságkötésük után, 1906 januárjában hagyták el a szülővárosukat, azaz az 1905-ös forradalmat követő (a nagyanyám csak az *első forradalomként* emlegette) nagy zsidó kivándorlási hullám idején. A családi történetek szerint a nagyapámnak volt valamilyen szerepe a forradalomban, ezért menekülnie kellett, erről azonban semmilyen adatot nem találtam. Három évig Németországban éltek, itt a nagyapám kitanulta a fogtechnikus mesterséget, majd egy álláshirdetésre jöttek Szegedre, a két gyerekük már Magyarországon született. Két évvel később a nagyapám letette az úgynevezett fogászvizsgát, attól kezdve bizonyos korlátozásokkal fogorvosi munkát végezhetett, de kiépítette a fogtechnikai műhelyét is. Az anyagi helyzete gyorsan javult. A nagymamám húga, a hat testvére közül talán a legfiatalabb, mint számos más családtag, letanyázott a nagyapapáék szegedi lakásában. A szegedi korzón összeismerkedett egy életre való fiatalemberrel, bizonyos Deutsch Sándorral. Összeházasodtak, gyermekeik születtek. Valamikor, talán az 1929-es világválság idején, kivándoroltak Törökországba, ott további gyermekeik születtek, összesen öt. Tekintettel a törökországi élet vár-

ható nehézségeire, a Laci nevű gyereket Szegeden hagyták. Deutsch Laci kisebb volt, mint az unokatestvére, Eidus Laci, így ő lett a kis Laci. A nagypapa, mint több más rokonát, őt is beültette a fogtechnikai laboratóriumba, ott kitanulta a szakmát, aztán Törökországban fogász lett, de a Juszuf nevű fogorvos öccsével ellentétben nem volt doktor. Ezt a sérelmet haláláig nem bírta feldolgozni.

(Debrecen, Bécs, Königsberg) A nagy Laci a szegedi piaristáknál kezdte a gimnáziumot, innen azonban eltanácsolták, nem tudom, miért. Végül a híres debreceni zsidó gimnáziumban érettségizett. Itt tanított például Kardos László, később a budapesti egyetem világirodalmi tanszékének a vezetője. Laci orvosnak készült, de a numerus clausus miatt meg sem kísérelte, hogy magyarországi egyetemre iratkozzon be. Bécsben volt medikus, 1938 márciusában az Anschluß elől el kellett menekülnie. Magyarországon nyilván nem fejezhette volna be a tanulmányait, bár már csak másfél éve volt hátra az egyetemből. Inkább előre menekült, barátjával, Polgár Péterrel, aki később neves bőrgyógyász lett Budapesten, Königsbergbe utaztak. A nagybátyám elbeszélése szerint kihallgatást kértek az orvosi kar dékánjától, akiről azt hallották, hogy nem náci, elmondták, hogy Magyarországról jöttek, zsidók, Bécsből el kellett menekülniük, szeretnék itt befejezni az egyetemet. „Maguk magyar állampolgárok – mondta a dékán. – Bécsben tanultak, az ott elfogadott féléveket mi is elfogadjuk. Ne beszéljenek a vallásukról, a származásukról.” A nagybátyám 1956 után Kanadában telepedett le, a beke-retezett diplomáját kiakasztotta a lakásában, ott volt rajta a horogkeresztes pecsét.

Legalábbis így emlékszem. Amikor Ottawában láttam a diplomát, már rég felnőtt voltam, harminckét éves. De láttam-e? Hiszen az ember sokszor látja, amit hall. Ezért először annak próbáltam utánanézni, a dékán volt-e, akivel Laci beszélt, vagy a rektor. Nos, a rektor aligha. Egyrészt az Albrecht brandenburg-ansbachi herceg alapította Albertus Egyetem rektora túl nagy ember volt ahhoz, hogy gyűtt-ment diákokat fogadjon. Ráadásul Hans-Bernhard von Grünberg, aki 1937-től 1944-ig volt Kant egyetemének utolsó német rektora, meggyőződéses náci volt. 1931-ben lépett be a Nemzetiszocialista Német Munkáspártba, a rektorság mellett 1938-tól a párt tartományi irodájának is a vezetője volt, a hadifogságból hazatérve pedig nyomban posztnáci pártokban folytatta a tevékenységét. De azért meg kellett érnie, hogy a fia húszéves korában a szociáldemokrata párt tagja, tartományi kép-

viselője lett, s jogászként, politikusként szakterülete a szociálisan rászoruló lakásbérlők és a bevándorlók védelme volt. Jó dolog, ha az ember tájékozódni próbál a családja történetében: fontos ismeretekre tesz szert, amelyekhez egyébként aligha jutott volna hozzá. Megpróbáltam utánaézni, szerepelt-e a felekezeti hovatartozás a magyar királyi útlevélben. Valószínűnek tetszett, hogy szerepelt, hiszen a személyi okmányokban 1948-ig általában feltüntették az okmány birtokosának a vallását. Az egyszerűség kedvéért azt a kérdést tettem fel, szerepelt-e a vallás az 1937-ben kiállított útlevelekben? A hozzáértők azonban, akiknek a véleményét megkérdeztem, bizonytalanok voltak. Telefonálgatás, illetve e-mailezés közben eszembe jutott egyik mesterem, atyai barátom, Komlós Aladár gúnyos megjegyzése. Egy irodalomtörténetész kollegájáról mondta, ahelyett, hogy könyvtárba járna, irodalomtörténeti ismereteit telefonon szerzi be. Az oral history kellőképpen ellenőrzött adatainak persze megvan a jelentőségük a kutatásban. Az úti okmányok adattartalmáról azonban mégsem szükséges a gyarló emlékezetre hagyatkozva véleményt mondani; a kérdésnek minden bizonnyal van szakirodalma. Valóban van. Az Országgyűlési Könyvtárban két idevágó könyvet találtam. Bencsik Péter *A magyar úti okmányok története 1867–1989* című munkájának első része 2003-ban, második része 2005-ben, Som Krisztián *A magyar úti okmányok 1848–2012* című könyve 2014-ben jelent meg. Ez utóbbi számos útlevél facsimiléjét közli. Egy 1937-es útlevél két belső oldalának fényképén jól látható, hogy az útlevél feltüntette az útlevél használójának a vallását, magyarul és franciául. Csakhogy a szakirodalomból az is kiderült, hogy jogszabály az útlevelek formáját csak 1937-től határozta meg. A korábban kiállított útlevelek a kiállítás helye és éve szerint különbözőek lehettek. Minthogy a nagybátyám 1933-ban vagy 1934-ben kezdte meg a tanulmányait a bécsi egyetemen, az útlevelét valószínűleg 1937 előtt állították ki. Ebből tehát nem derült ki, hogy feltüntette-e az útlevele a vallását.

Az egykori Nagynémet Birodalom keleti területeiről elmenekült egyetemi oktatók 1946-ban Göttinger Arbeitskreis néven egyesületet hoztak létre a volt német területekről elhozott iratok gyűjtésére, a német lakosság elűzésével kapcsolatos jogi és társadalmi problémák kutatására. Írtam az egyesületnek, hátha van valamilyen dokumentum a nagybátyám königsbergi tanulmányairól. Választ azonban nem kaptam. Sajnos nem ez az első alkalom, hogy azt kell tapasztalnom, a precizitásukról híres németek levelek megválaszolásában távolról sem olyan precízek, mint a legendájuk hirdeti. Végül az unokaöcsémnek, Laci nagybátyám Leslie nevű fiának küldtem egy e-mailt. Nem ezzel kezdtem, mert a kapcsolatunk jó húsz éve megszakadt,

nem is bíztam benne, hogy válaszolni fog, és abban sem, hogy tud valamit az apja történetéről, aki 1979-ben meghalt.

(Leslie emlékei) Kishitű voltam. A nálam tíz évvel fiatalabb, azaz 69 éves unokaöcsém, aki kórboncnok Calgaryban, Budapestről nézve a világ végén, nyomban válaszolt. Levelébe beillesztette az apja 1939-ben kiállított königsbergi diplomája bélyegzőjének a képét. Tehát nem képeleztem csupán, hanem jól emlékeztem, hogy 1973-ban, amikor meglátogattam a nagybátyámékat (akkor még Ottawában laktak), láttam a diplomát és a náci bélyegzőt.

Pontosabban, nem is emlékeztem jól, csupán a horogkereszt maradt meg az emlékezetemben, a sasról megfeledkeztem. Pedig ez a sas a horogkereszttel volt a náci állam címere. Válaszában az unokaöcsém azt is leírta, hogy az apjának nem csupán a származása miatt kellett elmenekülnie Bécsből, hanem azért is, mert egy köteg náciellenes röpcédulát kötözött az előadóterem ajtajára. Amikor vége volt az előadásnak, és kinyitották az ajtót, a spárga szétszakadt, a röpcédulák pedig szétrepültek a teremben. Nem fogták el, de úgy érezte, a gyanú rá terelődik, ezért hagyta el gyorsan Bécset.

Ez a történet nagyon emlékeztet arra, ahogy a Scholl-testvérek röplapjai a müncheni egyetem aulájának második emeletéről lehullottak a hallgatók közé; a jelenet Michael Verhoeven 1982-ben bemutatott *A fehér rózsza* című filmjének a legemlékezetesebb képsora. Gyanakodtam, meglehet, hogy a merész röpcédula-akció családi legenda csupán. A nagybátyámtól sosem hallottam ezt a történetet, pedig szívesen beszélt a kalandjairól. Hitelesnek tetszik viszont Leslie másik története. Eszerint az apja Königsbergben minden tárgyból jelesre vizsgázott, kivéve a szüléset–nőgyógyászatot. A feltehetőleg náci vizsgáztató tudta, hogy a tanszéket Bécsben egy zsidó professzor vezette. Laci feleletére megvetően azt mondta: Zsidó tudomány – és a vizsgázónak középezt adott.

A königsbergi csodát a nagybátyám életében a vilnai csoda követte. Ez már majdnem olyan, mint a visztulai csoda 1920 augusztusában, amikor Pilsudski napok alatt megnövelt hadserege, részben Magyarországról szállított fegyverekkel, megverte a túlerőben lévő Vörös Hadsereget.

Nos, Laci 1939-ben, miután megkapta a náci címeres diplomáját, nem jött haza Magyarországra, ahol aligha kezdhetett volna orvosként dolgozni, hanem a szülei szülőföldjére, a Baltikumba ment, ahol ekkor még számos rokona élt. Valamivel korábban az apja, az én nagyapám is visszatért a szülőföldjére, Lettországba. Hogy pontosan mi készítette erre, azt nem tudom, vélhetőleg azonban két dolog. Egyrészt mind jobban gyűlölte az egyre inkább antiszemita és egyre álszentebb Magyarországot, másrészt egyre fényesebb képet álmódott a Szovjetunióról. Nem akart visszajönni Magyarországra, a rendelőjét is kiadta egy szegedi fogorvosnak. Úgy tervezte, korszerű fogászati módszerek oktatásából fog megélni a Baltikumban, amíg sikerül átjutnia a Szovjetunióba. Tervét az húzta keresztül, hogy a pénzkiviteli szabályok megsértése miatt eljárás indult ellene, és a feleségét, a nagymamámat azzal fenyegették meg, hogy őrizetbe veszik, ha a férje nem jön haza, hogy tisztázza magát. Nagyapámat 1944-ben Auschwitzban ölték meg. Ki tudja, még hamarabb vagy később kellett volna-e meghalnia, ha Lettországbán marad?

A nagybátyám, tudomásom szerint egy vilnai (ma: Vilnius, Litvánia fővárosa) kórházban kezdett dolgozni, pszichiáternek készült. Erről egy, a kelet-európai holokauszt történetével foglalkozó történésszel leveleztem. Ő az egész történetben kételkedett.

„Ez a vilnai szál már-már regényes – írta. – Persze Königsbergből csakis Litvániába (majd Szovjet-Litvániába) vezetett menekülési út. De hogy jön Pestre Vilnából? Lehetett onnan is jönni 44 végére, de leginkább a Vörös Hadsereggel.” Ez a levél azt mutatja, hogy a történelem kézikönyvekben ellenőrizhető adataival a magántörténet kanyarulatait sem bizonyítani, sem cáfolni nem lehet. Annyi ugyanis biztos, hogy Laci nem 1944-ben, hanem 1941 telén, nem sokkal karácsony előtt érkezett meg Budapestre. Erre persze nem emlékszem, mert mindössze két és fél éves voltam. De anyám sokszor elmesélte, hogy egy nap szokatlan időben, késő este csöngettek, a háztartási alkalmazott jelentette, hogy egy ismeretlen férfi keresi a nagyságos asszonyt. Anyám felkiáltott: „Ez a Laci!” Apám óvni próbálta a csalódástól, hiszen aligha érkezhett meg az öccse a megszállt Litvániából. Anyám kirohant az előszobába: az öccse állt ott. Az elbeszéléshez egy csekély súlyú, mégis fájdalmas sérelem története is hozzátartozott. Miután megvacsoráztak, apám lefeküdt, odahúzott egy széket a rekamié mellé, és arra kérte a sógorát, aki tizenkét évvel volt fiatalabb nála, és akit valószínűleg akkor látott először, hogy üljön le, és mondja el, mi történt vele. Anyám úgy érezte, a feltehetőleg fáradt vendéget kellett volna ágyba fektetni, és a házigazdának kellett volna az ágy mellé ülnie. Apám azonban úgy érezhette, idősebb a sógoránál, neki

jár a nagyobb kényelem. De az is lehet, hogy egyikük sem gondolt semmi ilyesmire, csak anyám érezte a helyzetet sérelmesnek. Egyébként mindig volt benne némi szorongás, hogy a művelt Kőszeg család, amelynek tagjai a magyarokon és a németen kívül franciául és angolul is beszélnek, némileg lenézik a családba bekerült vidéki lányt, aki a szakmájában is kezdő.

Hogy Laci mit mesélt el baltikumai élményeiből apámnak találkozásuk első estéjén, azt persze nem tudom. Volt néhány története, amelyeket nekem is elmondott, más történeteket anyámtól hallottam, főként ezeket egészítette ki Leslie a levelében. Az biztos, hogy Laci még a balti államok függetlensége idején, tehát 1939 tavaszán, vagy a nyár elején érkezett a Baltikumba. Hogy melyik államba, melyik városba, azt nem tudom biztosan. Az ismert városok közül szóba jöhet a szülei szülővárosa, Dvinszk. Szóba jöhet még Riga, Lettország fővárosa. De emlékeim szerint a nagybátyám Vilnáról beszélt. Amikor rákérdeztem, az unokaöcsém Vilnát erősítette meg, hozzátéve, hogy az apja gyakran emlegette a másik litván nagyvárost, Kaunast is.

Az időpont hozzávetőleges meghatározása egyszerűbb. Egy reggel – erre a történetre Laci többször is visszatért –, amikor lement az utcára, a szemébe vágott a német nyelvű újságok szalagcíme: „Der Führer und Stalin ... ewige Freundschaft”. A szovjet–német barátsági és meg-nem-támadási szerződést 1939. augusztus 23-án kötötték meg. Akkor ezt, mondta Laci, hihetetlen csalódásként élte meg. Később azonban, már a német–szovjet háború kitörése után, megértette, hogy a Szovjetunióknak időt kellett nyernie. Az elbeszélésből érezhető, hogy augusztusban Laci már otthonosan érezte magát Vilnában, vélhetően 1939 tavasza óta élhetett ott. A szovjet–német megállapodás nyomán a balti államok a Szovjetunió hatalmi övezetébe kerültek, 1939 októberében a szovjet politika Vilnát, amely 1923-tól Lengyelországhoz tartozott, visszaadta Litvániának. A döntést sok litván hazafi boldogan ünnepelte, hiszen ezzel régi litván követelés teljesült. Az öröm azonban nem tartott sokáig, a következő év augusztusában a balti államok a Szovjetunió tagköztársaságai lettek. Egyedül Vilnából 20-30 ezer ember került a Gulag koncentrációs táboraiba. 1941 júniusában a németek szállták meg a balti államokat. Litvániában ekkor mintegy kétszázezer zsidó élt, a háború végéig 95 százalékukat megölték.

(Holokauszt Litvániában) Laci megmenekülésének részletes történetét nem ismerem, nem ismeri a fia sem. Egy történetre emlékszem, levelében ezt írta le Leslie is, néhány részlettel gazdagabban, mint ahogyan – emléke-

zetem szerint – Laci nekem elmondta. „Körülbelül tízéves lehettem – írta Leslie angol nyelvű levelében – (vagyis három évvel azután, hogy elhagyták Magyarországot), amikor az apámmal az öngyilkosságról kezdtünk beszélgetni. Apámnak – írta Leslie – szilárd meggyőződése volt, hogy amíg az ember él, mindig van remény.” Példaként a saját életéből mondott el egy történetet. A háború kezdetén orvosként dolgozott egy pszichiátriai kórházban. Valamikor, Litvánia német megszállásának első napjaiban, rátörtek, vitték le az udvarra. (Apja elbeszélése szerint, írta Leslie, ez kétszer történt meg velem, ez az elbeszélés az első alkalomról szólt.) Két ór kísérték le a lépcsőn, hogy az udvaron agyonlőjék. A lépcsőfordulóban volt egy nagy ablak. Azt gondolta, „kitör a két ór közül, és kiveti magát az ablakon, hogy ne szerezzék meg nekik azt az örömet, hogy megölik. Ebben a pillanatban, éppen amikor végre akarta hajtani a tervét, egy német tiszt (ha jól emlékszem, egy őrnagy) jött felfelé a lépcsőn, és ráköszönt: »Herr Doktor, was machen Sie da?« Amint látja, felelte az apám, visznek, hogy agyonlőjenek”. A tiszt rászólt az örökre, hogy várjanak, felment az emeletre, aztán visszajött egy kilépő papírral, és azt mondta az apámnak, hogy menjen el. Nyilvánvaló, hogy a német tiszt a betege volt. A történész szerint a német tiszt csak Litvánia német megszállása után bukkanhatott fel a nagybácsi életében, azaz korábban nem lehetett a betege. Csakhogy ez nem igaz. Bár nem érdemes és nem is helyes egy alig ismert eseménysor részleteit találgatni, könnyen elképzelhető, hogy a történetben szereplő tiszt az első világháborúban a századosi rendfokozatig vitte, majd a fegyverletétel után, mint sok tízezer német tiszt, leszerelt. Ezután, üzleti vagy családi okokból, Vlnában élt. Ekkor kereste fel a Königsbergben végzett fiatal orvost. A háború kitörésekor visszatért a hadseregbe, ekkor, tekintettel életkorára őrnaggyá léptették elő. Nem tudjuk, hol és pontosan mikor zajlott a történet: a kórház épületében, vagy pedig valamelyik katonai vagy rendőrségi épületben. Azt azonban a köztörténetből tudjuk, hogy közvetlenül a német megszállás után az első, négyezer áldozatot követelő gyilkosságokat Kaunasban és Vlnában litván nacionalisták hajtották végre. Feltehetőleg a két kíséző ór sem német volt, hanem litván. Franz von Roques, az északi hadseregterület parancsnoka, jelentésében elítélte az itt tapasztalt módszereket, és az agyonlövés helyett inkább a férfiak tömeges sterilizációját javasolta. [https://de.wikipedia.org/wiki/Holocaust_in_Litauen. Letöltve: 2016. 11. 05.] 1941. június 24-én, azaz a német megszállás napján létrehozták a Litván Biztonsági Rendőrséget, amelynek buzgalma egyes német parancsnokok jelentései szerint a zsidók legyilkolásában meghaladta a német egységekét. Több történész úgy véli, a holokauszt mint a zsidók

tömeges és iparszerű legyilkolásának gyakorlata Litvániában kezdődött 1941 júniusában. [Kwiet, Konrad (1998): Rehearsing for Murder. The Beginning of the Final Solution in Lithuania in June 1941. Holocaust and Genocide Studies. ISSN 8756-6583.] A fenti mondat, amelyet az angol nyelvű Wikipedia *The Holocaust in Lithuania* című cikkéből idézek, korábban a cikk német változatában is szerepelt, de 2016. november 5-én, amikor a cikket letöltöttem, annak egyes részeit a szerkesztőség tartalmi hiányosságok miatt már eltávolította. Nem először tapasztalom, hogy német történészek, publicisták valami különös rátartisággal ügyelnek arra, hogy a holokauszt iszonyata a németiséghez kötődjék, hogy a német bűnben senki ne próbáljon osztozkodni velük. Laci története, amely arról szól, egy német tiszt akadályozza meg, hogy orvosát litván fegyveresek agyonlőjék, egyedi adalékként alátámasztja ezt az álláspontot: 1941 nyarán Litvániában a zsidók tömeges legyilkolását litvánok kezdték meg.

Hogy miképpen jutott ki a nagybátyám a megszállt területről, arról semiféle értesülésem sincs. Arra emlékszem, hogy elmondása szerint sikerült eljutnia Berlinbe, felkereste a magyar konzulátust, és ott megkapta a szükséges iratokat, hogy hazautazhasson. Ennek az elbeszélésnek a valószínűségét történeti dokumentumok is alátámasztják. 1942. október 6-án kelt feljegyzése szerint Martin Luther, a német külügyminisztérium osztályvezetője tárgyalt Sztójay Döme magyar követtel. „Közöltem Sztójay úrral, elérkezett az ideje annak, hogy a németországi magyar zsidóságra is kiterjesszük az általános zsidó törvények hatályát (megkülönböztető jel és később kitelepítés), [...] Szándékunkban áll, hogy ebben az ügyben kormányához forduljunk azzal a kéréssel, járuljanak hozzá ehhez az intézkedéshez vagy hívják vissza Magyarországra a zsidókat 1942. december 31-ig.” A magyar követség 1942. december 2-án kelt feljegyzése utal arra, „hogy azoknak a zsidóknak többsége, akiknek magyar állampolgárságát elismertük, a német birodalmat már korábban elhagyta”. (A *Wilhelmstrasse és Magyarország*. Kossuth Könyvkiadó, 1968. 517. és 522. számú irat.) A nagybátyám 1941 decemberében kereshette fel a berlini magyar követséget: továbbutazásának Magyarországra ekkor még nem volt akadálya.

Leslie a levelében még két történetet ír le az apjáról. Az első feltehetően a németországi vonatútra, a hazautazásra vonatkozik. A levél szerint a vonaton az egyik utas a zsidókat gúnyoló vicceket mesélt. „Az apám – írta Leslie – elég vakmerő ember volt. Odafordult a viccmesélőhöz, és azt mondta neki: – Én nem tudok a zsidókról, de a németeknek felelniük kell azért, amit Keleten elkövetnek. Az utasok az újságjuk mögé rejtőztek, néma csend lett.

Az apám meg volt győződve róla, hogy letartóztatják, le kell szállnia a vonatról. De semmi sem történt.”

A másik történethez én szolgálhattam némi magyarázattal. „Az apám – írta Leslie – gyalog ment haza Magyarországra Romániából. (Fogalmam sincs, mit csinált Romániában, az egész teljes képtelenségnek tűnik, de hát ez volt apám története.) Egy német tiszt volt vele, megállás nélkül zsidóellenes szitkok ömlöttek a szájából. Lefeküdtek egy fa alá, hogy egy kicsit pihenjenek. A német elaludt. Az apámnak hasmenése volt: belecsinált a német csizmájába, és elszökött.”

„Az édesapád – írtam Leslie-nek – munkaszolgálatos volt Romániában, pontosabban Erdélyben, amely akkor Magyarországhoz tartozott. A zsidó férfiakat Magyarországon katonai szolgálat helyett munkaszolgálatra hívták be, fegyver, egyenruha nélkül, és úgy bántak velük, mintha hadifoglyok lennének. Ahogy a front közeledett, édesapád megszökött a munkaszolgálatból, és gyalog indult haza a szülővárosa felé.” Egyúttal megkérdeztem Leslie-t: hogy volt az a hasmenés. A német csizmájába csinált-e az apja, vagy a csizmájára? INTO, felelte az unokaöcsém, vagyis bele a csizmájába. A történetet ugyanis anyám is elmondta nekem, de akkor még úgy hangzott, hogy véletlenül szennyezte össze az alvó német csizmáját, és igyekezett észrevétlenül letakarítani, mielőtt a német felébred.

A nagybátyám történetéről még annyit tudok, hogy miután hazatért a Baltikumból, valamikor 1942-ben vagy később, behívták munkaszolgálatra. Töprengett, vonuljon-e be, vagy kezdjen bujkálni. Egy katonatiszt ismerősétől kért tanácsot, egész életében voltak ilyen meglepő kapcsolatai. Az azt válaszolta, vonuljon be, ennél az Erdélybe vezényelt munkaszolgálatos századnál van a legnagyobb esélye arra, hogy túlélje a háborút. Apám egy Ukrajnába indított századnál szolgált; az a katonatiszt, akinél anyámnak sikerült érdeklődnie, kerek perec azt válaszolta: ezeket az embereket nem azért viszik Ukrajnába, hogy hazajöjjenek.

Ehhez képest Laci munkaszolgálatos elég békés volt: fakitermelésen dolgoztak Erdélyben. A századparancsnok tartalékos tiszt lehetett, civilben talán tanár volt. Egyszer egy magasabb rangú tiszt szemlélte meg a századot. A parancsnok előzőleg összehívta a muszosokat. „Ha az ezredes úr megkérdezi, hogy bánok magukkal, mondják azt, a százados úr szigorú, de igazságos.” Az Erdélyben szolgáló munkásszázadok tagjai akkor kerültek igazán veszélybe, amikor a háború utolsó hónapjaiban a nyilasok átadták őket a németeknek. Ekkor pusztult el a többségük, Mauthausenben vagy más koncentrációs táborokban.

Laci azonban ezt nem várta meg. Szeged a nyilas hatalomátvétel előtt az oroszok kezére került. Miután a német és magyar csapatok elhagyták a várost, a városi tanács helyben maradt tagjai küldöttséget menesztettek az orosz csapatoknak a város határában állomásozó parancsnokságához: október 11-én a várost harc nélkül átadták az oroszoknak. Felteszem, Laci ezekben a napokban hagyta el az egységét. A folyamatosan zsidózó német katona aligha őreként tartott vele, hiszen akkor értesítette volna a magyar csendőröket, hogy elfogott egy szőkevény magyar muszost, hanem maga is sződni próbált. Ez azonban véleményét a zsidókról nem változtatta meg. Laci átment az Alföld laza frontvonalán, és megérkezett szülővárosába.

(Tökleves) Vilnában Laci pszichiáternek készült. Sosem akart manualitást igénylő orvosi pályára lépni. Nem tudom, hogy csinálta végig az egyetemet: nem bírt vért látni. Ahogy ez akkoriban, még az én gyerekkoromban is általános szokás volt, a baromfit otthon vágták le, a konyhai lefolyó felett. Nem tudom, tényleg láttam-e, vagy csak rémtörténetként mesélték: ha a háziasszony ügyetlen volt, a levágott tyúk elszabadult, és a feje nélkül rohanguált körbe a konyhában. A nagymamám sosem vágott csirkét, egyáltalán nemigen végzett konyhai munkát, inkább a fogászati laboratóriumban ült: mint számos messterasszony, a férje mellett kitanulta a fogtechnikus szakmát, és együtt dolgozott a segítőkkel, akiknek a többsége rokona volt. A baromfit Vera vágta le, a battonyai parasztlány, aki az idők folyamán a ház második számú úrnőjévé emelkedett. Lacit talán a gyerekkorában látott csirkevágás nemcsak a vér látásától riasztotta el, de a baromfihús fogyasztásától is. A háborús időben élelmes háziasszonyok kitalálták, hogy tökből, zöldségekből és krumpliból hamis tyúklevest lehet főzni. Ezt a levest Laci megette, sőt akkor is megette, ha valójában tyúkleves volt, persze hús nélkül. Egyszer, úgy nyolcéves lehettem, elárultam neki, hogy a leves, amit eszik, tyúkleves. Laci elsápadt, a homlokáról csöpögött az izzadtság, kirohant a WC-be hányni. Nem azt értem el, amit szerettem volna, hogy megkedvelje a tyúklevest, hanem a töklevesre is gyanakodni kezdett. Pszichiátriai érdeklődésének persze nemcsak az a negatívum rejtőzött a háttérben, hogy viszolygott azoktól az orvosi szakmáktól, amelyekben fizikai kapcsolatba kellett volna lépnie a beteggel, hanem az is, hogy az orvoslásban is kulturális, társadalmi érdeklődése kiélésére keresett terepet. Amikor Kanadában találkoztunk, az 1970-es évek elején, Laci a bécsi háziasszonyáról kezdett beszélni. Magára zárta a szobája ajtaját, mesélte, úgy rettegett az élveteg vénasszonytól, ahogy Ádám retteg a *Tragédia* utolsó

„történelmi” színeben az elállatiasodott eszkimó asszonytól, akiben mégis felismeri a Paradicsom Éváját. Bécsi medikus korában Bécsben még tanított Freud, élénk viták folytak a pszichoanalízis és Alfred Adler individuálpszichológiai iskolája között. Freuddal ellentétben Adler a lelki problémák kialakulásában sokkal nagyobb jelentőséget tulajdonított az egyén társadalmi meghatározottságának. Ezekben a bécsi vitákban egyszerre visszatértek a beszélgetések a szocialista apjával, aki elragadtatva olvasta Trockij önéletrajzát, és nem értette, hogy kerülhetett szembe egy ilyen lenyűgözően tehetséges, vakmerő és elszánt forradalmár Sztálinnal, Lenin utódjával.

(Tízezer béka) Aztán mégsem lett pszichiáter. Amikor hazaért Szegedre, látta micsoda gyógyszerhiány van a városban. Kulturális érdeklődése mellett volt benne üzleti érzék is. Baltikumtól másfél éve alatt megtanult oroszul, hamarosan kétnyelvű, orosz és magyar igazolvánnyal rendelkezett arról, hogy tagja az Orvosok Szabad Szakszervezetének, s ennél fogva orvosi tevékenységet folytathat. Egy gyógyszerész barátjával, Winkler Lászlóval, a nagypapa egykori fogtechnikai laboratóriumában csöpp gyógyszergyártó üzemet rendeztek be. A másik László közeli rokona volt Winkler Annának, a nyilasok által meggyilkolt Richter Gedeon özvegyének. Eidus Laci, tekintettel arra, hogy tudott németül és oroszul, de beletanult a gyógyszerész-szakmába is, az éledező Richter gyár nemzetközi anyagbeszerzője lett. 1946-ban másfél méteres, félbe vágott füstölt lazacot hozott haza Lengyelországból. Amikor húsz évvel később először lehetett Budapesten a Mézes Mackónál sok pénzért 10 deka lazacot vásárolni, csak ámultam, hogy Laci ebből az állatból egy húsz kilós darabbal érkezett haza. Máskor szárított fűgét hozott Törökországból, a dobozon Inciri felirat állt, úgy gondoltam, ez csak fűgét jelenthet. De Magyarországon belül is eljárt beszerző utakra. Egyszer, még Szegeden, megkérdezett, van-e kedvem kijönni vele a Fehér-tóra. Hogyne lett volna. A tó nevének Szegeden romantikus hangzása volt, híres volt a halgazdaságáról, de még inkább a költöző madarairól. Kocsiba ültünk, hideg volt, a tó vizét jég borította. A sofőrön kívül még egy férfi volt velünk. Lacin rövid prémes bunda, prémes kucsma, a másik férfin szövetkabát, kalap. Laci egyenesen valami irodaépület felé tartott. Két bekecses ember jött elő. „Pestről jöttünk – mondta Laci – a kőbányai Richter gyárból, gyógyszergyártási célra békákra van szükségünk. A két bekecses bólogatott. – Mönnyire? – Tízezer darabra. Azt hittem, a két bekecses a szemébe nevet. Annyi béka a világon sincs. A bekecsesek újra csak bólogtak. – Mikorra? – kérdezték. – Egy hét? – Jobb

lenne, ha szombatig leszállítanák – felelte Laci. A két bekecses tanakodott. – Aztán mönnyit fizet az úr? Laci felelt valamit, az idősebbik bekecses más számot mondott. – De akkor meglesz szombatra? – kérdezte Laci. – Mög, mög. Laci a kezét nyújtotta, az idősebbik bekecses belecsapott. A kabátos ember halkán odaszólt Lacinak: – Nem kellene valami írást csinálni? Laci a fejét rázta: – Az alföldi paraszt kézfogása minden írásnál többet ér.” Én még reménykedtem, hogy nyomban elindulunk békát fogni. De erről szó sem volt, beültünk a kocsiba, mentünk vissza Szegedre. Útközben Laci énekelni kezdett, ritkán hallottam énekelni: „Nékem olyan asszony kell, / Ha beteg is, kelljen fel / Főzze meg a vacsorát / Úgy várja, várja, / Úgy várja, várja / Úgy várja haza az urát.” – „Nem valami emberséges felfogás – mondta a kabátos ember. Laci vállat vont. – A Szeged környéki paraszt az ilyen. De a harmadik szakasz a gondnokról szól, aki betegen is megszervezi a munkát. Szóval ne aggódj, Béla, meglesz a béka.”

(Ötágú csillag piros virágokból) A szocialista egészségügy megszerveződéssel, a gyárak államosításával Laci pályafutásának romantikus korszaka is véget ért. Ha jól tudom, letette a laboros szakvizsgát, majd a János Kórház területén működő Korányi TBC-kórház laboratóriumának a vezetője lett. Úgy éreztem, tizennégy évesen már elég felnőtt vagyok ahhoz, hogy saját jövedelem legyen. Laci beajánlott a János Kórház kertészetébe. Persze semmihez sem értettem. A kórház központi terén volt egy virágágyas, közepén jókora, piros virágokból álló vörös csillaggal. A főkertész utasított, hogy a virágok közül tépkedjem ki a gyomot. Ahogy ültem a virágágyas közepén, egyszerre Lacit pillantottam meg. A nyári meleg ellenére sötétkék öltönyben ballagott a kaptatón a Korányi-kórház felé. Mindketten elcsodálkoztunk egymáson: ő már elfelejtette, hogy állást szerzett nekem a kórházban, én meg, holott én is gyakran elkéstem, furcsának találtam, hogy a nagybátyám tizenegykor ilyen fennkölt nyugalommal megy a munkahelye felé, ahol a munkanap nyolckor kezdődött. Zavaromban a piros virágok jelentős részét is kigyomláltam. Óriási botrány lett belőle, de még nem rúgtak ki. Nagy Imre 1953 júliusi beszéde történetesen a kertészkedésem napjaiban hangzott el. Anyámmal, az apai nagyanyámmal és sorkatona (apai ági) unokatestvéremmel együtt hallgattuk a rádióban a parlamenti beszédet. Engem gyerekként is érdekelt a politika, de hirtelenjében csak annyit bírtam felfogni, hogy a Minisztertanács új elnöke a párt parasztpolitikáját bírálja. Befogtam egy mondatba, hogy a parasztok mit gondolnak erről. Unokatestvérem maga volt a szelídség és

a tartózkodás. A katonai behívó ellen sem zúgolódott, még családi körben sem. Pedig éppen felvették aspiránsnak Straub F. Bruno kelet-európai viszonyok között kivételesen korszerűnek számító biokémiai kutatóintézetébe, és a katonaság akkor, a behívásakor, 1951-ben még három év volt. A bevonulás előtt jelentette, hogy felvették aspiránsnak. „– Azok az idők már elmúltak, honvéd elvtárs – felelte a bevonulást irányító főhadnagy. – Protestáns, vagy aspiráns, minket nem érdekel. Katona lesz.” Az én közbeszólásomtól azonban elvesztette a türelmét. „– Honnan tudod, hogy mit gondolnak a parasztok? – kérdezte élesen. Azt se tudod, milyen ruhában járnak.” Egy-két nap múlva a kertész brigád tagjait, voltak vagy tizenöten, röpgyűlésre hívták össze. A kórház vezetése és pártszervezete a kertész brigádnak jószerivel a létezéséről sem tudott, így nem gondoskodtak arról, hogy a röpgyűlést megfelelően felkészült elvtárs vezesse. Az egyik kertész beszélt. „– Mostantól talán egy kicsit jobb lesz az élet – mondta nagyokat sóhajtván. – Olyan jó nem lesz, mint 1946-ban volt, amikor bejött a forint, mert az a földi paradicsom volt. De talán egy kicsit jobb lesz, mint most.” Döbbenet hallgattam. A rádióban nap mint nap azt hallottam, hogy az életszínvonal egyre emelkedik, áremelésre is azért van szükség, mert még megesszük a tyúkot, amely holnap aranytojást fog tojni. Valahogy szóba került, mennyi a kertészek fizetése, pedig ez aligha szerepelt a röpgyűlés napirendjén. Kiderült, hogy a fiatalabbaké 509 forint, az idősebbeké 560 forint. Megkérdezték, hogy nekem mennyi a fizetésem. Ahelyett, hogy a valóságnak megfelelően azt feleltem volna, fogalmam sincs, azt mondtam, amit a nagybátyám mondott nekem. Laci-nak nyilván sejtelve sem volt a kertészek fizetéséről, de nekem azt mondta, ezer forint körül lesz. Én is ezt mondtam a kertészeknek. Hirtelen csönd lett, de éreztem, rettenetesen utálnak. Másnap behívtak a munkaügyi irodára, elémtették a papírt, amelyet az alkalmazásom első napján alá kellett volna íratniuk, hogy a munkabérem havi 509 forint, meg egy másik papírt, hogy a munkaviszonyom az előző nappal megszűnt. Kétszáz valahány forintot kaptam, ez volt az első keresetem. Felmentem a Korányi-kórházba, Lacihoz, megkérdeztem tőle, miért rúgtak ki. „– Mert lázítottad az embereket, hogy neked ezer forint a fizetésed. – Azt mondtam, amit te mondtál nekem. – Na, menj szépen haza” – szólt rám kissé ingerülten.

(Végtelen válóper) Az egyik baltikumi képén Laci irhabundában áll egy épület előtt, mellette csinos fiatal nő. Hiába kérdeztem, ki ez, és mi lett vele, nem válaszolt. Akkor már Mancsi néninek (valójában Margitnak hívták) udvarolt,

aki ugyancsak csinos volt. Anyám sokszor mesélte, hogy ő hozta össze őket. Ez úgy hangzott, mintha magának tett volna szemrehányást. Laci kérte, mutassa már be egy csinos nőnek, mert eddig, azok közül a nők közül, akiket a nővére társaságában ismert meg, senki sem tetszett. A Belvárosi Kávéházban találkoztak. Anyám elmondása szerint Lacit leginkább Mancsi nevére hívte el: hátra vetette a fejét, a szájából kivillant az egészséges fogsora. Bár a kávéház óriási ablakait az elsötétítési rendelet miatt sötét függönnyel kellett letakarni, bent a kávéházban békebeli módon zajlott az élet. Mancsi férjének textil üzlete volt a Rákóczi úton, a férfi ugyancsak munkaszolgálatos volt az orosz fronton, ő sem jött haza. A lányuk vagy tíz évvel volt idősebb nálam. Laci és Mancsi mondhatni házasságkötésük pillanatától válófélben voltak, pedig nemsokára megszületett közös gyerekük, Lacika, azaz Leslie. Válásuk véget nem érő történetét hallva sokáig azt hittem, egy válópernél nincs bonyodalmasabb jogügylet a világon. Bár a törzsi összetartozás szabályai szerint a házastársi küzdelemben nekem Laci oldalán kellett állnom, voltak helyzetek, amikor úgy éreztem, a nagybátyám rémes alak. Egy alkalommal dunai kirándulásra mentem velük, a Lupa-szigetre; Mancsiék a Soros-család nyaralójába voltak meghívva. Az akkor kamaszkorú Soros György már Angliában élt, persze még senki sem sejtette róla, hogy egyszer majd ő lesz a magyar kormány fő zombija. Mancsi készen állt az indulásra, Laci azonban leült az írógéphez, meg kell írnia egy tudományos cikket, hamar elkészül vele, főleg, ha Mancsi is segít, ő ül az írógéphez, Laci majd diktál. Mancsi azonban nem hagyta magát, várnak bennünket, nekem is megígérték, hogy kivisznek a Dunára, Laci, ha akar, majd utánunk jön. Laci maradt, láthatólag halálosan megsértve, hogy a felesége semmibe veszi az ő tudományos munkáját. Akkor még nem rendelkeztem a szükséges élettapasztalattal, eszembe se jutott, hogy Laci netán azért rendezte a jelenetet, hogy otthon maradjon, mert jobb programja akadt a délelőttre. Amikor pedig már rendelkeztem a szükséges élettapasztalattal, és magam is meg tudtam rendezni efféle jeleneteket, hogy összeveszhessek azzal, akivel éppen össze akartam veszni, nem gondoltam rá, hogy erre a borzadályos viselkedésre is a még késsel borotválkozó, férfias nagybátyám szolgáltatta a mintát.

Pedig a Lupa-szigeti kirándulás emléke megmaradt bennem. 1951 körül talán még nem volt rendszeres kompjárat a szigetre, vagy a veszekedés következtében lekéstük a kompot – mindenesetre úgy rémlik, hogy egy csónakos vitt át bennünket. Akkor láttam először a Lupa-sziget jellegzetes, lábakon álló házait. A lábak célja az volt, hogy egy átlagos árvíz vízszintje ne érjen fel a ház padlójáig. A szigetiék a csónakjukat a ház lábai között tárolták. Ak-

koriban ugyanis csónaknak a kétpár-evezős kielboat számított, azokat nem lehetett olyan könnyen kikapni a vízből, mint a műanyag kajakokat.

Sok évvel később újból elvetődtem a Soros-házba. „Jól emlékszel, mondták a vendéglátóim, itt jártál, valóban ez volt Soros Tivadar nyaralója, tőle vettük meg a házat, amikor az idős Soros-házaspár a fiaik nyomában kívándorolt Amerikába.” A magam kielboatjával aztán sokszor eleveztem a sziget mellett, és nemegyszer bekukkantottam a házlábak közé, hogy megtudjam, miféle csónakokat tárolnak mostanság ott az egyre drágább nyaralók tulajdonosai. Megismerkedtem az Egyfás-szigetnek nevezett törpe szigettel is: a fehéreperfát minden bizonnyal a víznyomás kényszerítette arra, hogy a sziget csöpp talajával hegyesszöget alkotva nőjön, kényelmes fekhelyet kínálva a kelő nap enyhe melegében a kétpár-evezős csónak mindkét evezősének. Állítólag egyébként a szigeten valójában két fa nő. Én csak egyre emlékszem. De elfértünk rajta ketten is.

Laciék lakásában, amelynek ablakai a Kossuth térre néztek, minden alkalommal megcsodáltam a hófehér majolika kandallót. A szegedi lakást is cserépkályhák fűtötték, de azok a szokásos, akkor még sok lakásban látható, vöröses barna cserépkályhák voltak. Díszes, fehér kályhát másutt nem láttam. Viszont ebben a kályhában emlékezetem szerint sosem égett tűz. A Kossuth téri lakásban központi fűtés volt, a majolika kandalló csupán a lakás fényét emelte, hőmérsékletét nem. Egy alkalommal azt láttam, hogy a kandalló elülső falának egyik cserepe betört. Laci felemelte az asztalon álló tömör, súlyos réz hamutartót. „Manci tegnap este ezt vágta hozzám – mondta szinte büszkén. – Ha nem hajolok el, már nem élek.” Manci magas, karcsú, kisportolt nő volt. De azért ilyen erőt nem néztem volna ki belőle. Válóperüket azonban nem gyorsította fel ez a tettegesség sem, amely akár emberölési kísérletnek is minősülhetett volna. Valószínű, hogy a válópert egyikük sem akarta lezárni. A tusakodás adta házasságuk tartalmát. Laci csak élete utolsó korszakában költözött el közös ottawai lakásukból egy nála jóval fiatalabb nő kedvéért. S ki tudja, ha hatvanhét éves korában nem viszi el az infarktus, nem ment volna-e vissza Mancinhoz. „– Olyan jó hozzám, amilyen csak az anyám volt” – mondta új barátnőjéről a nővérenek. Anyám, annak ellenére, hogy ő maga is szenvedélyes anya volt, nem bírta az anyaszívról szóló érzelmes mondásokat. Az öccse idézett szavaihoz is hozzátoldott egy elharapott káromkodást. Nem volt felhőtlen a viszonya az anyjával. Gyerekkori emlékei közül legtöbbször azt idézte fel, hogy az anyja rikoltva hívja: „– Lili, komm! Zum Klavier!” Bár a Zeneakadémia több évfolyamát elvégezte, és szeretett hangversenyre járni, amikor önálló életet kezdett élni, sosem ült le a zongorához.

(„*Ostoba pesti liba*”) Mancit az Eidus-család nem fogadta be teljes szívvel, ennek azonban nem a viharos házasság volt az elsődleges oka. Mancsi első férjének boltja volt a Rákóczi úton, az anyjának meg pláne valami kis élelmiszer-kereskedése, talán Angyalföldön: egy húsvér antiszemita sem nézhette le jobban a zsidó alsó-középosztályt, mint az egy szinttel feljebb álló zsidó értelmiség. Hányszor hallottam az anyámtól gúnyosan, hogy ezeknek a teréz- és erzsébetvárosi zsidó kereskedőknek egyéb ideáljuk sincsen, mint hogy a fiukból doktor, vagy a lányukból doktorné legyen. De hiszen az ő édesapja, a legendás nagypapám sem volt doktor, fogtechnikusként kisiparosnak számított. Igaz, 1911-től fogorvosi munkát végzett, a betegek elégedettek voltak vele, fogorvosnak tekintették. A nagymama még a háború után is azzal dicsekedett, hogy a katolikus prelátus is a nagypapa betege volt. Csak a fogorvosok nem tekintették maguk közül valónak a „vizsgázott fogászt”, és ennek a családnak életében is megvoltak később a következményei. No, nem a nagypapa életében, ő elég magabiztos és eredeti volt ahhoz, hogy az effajta társadalmi megkülönböztetés ne érdekelje. Szemben a magyar zsidókkal, akiknek nagy része magyar akart lenni, és kicsit mindig szégyellte, hogy zsidó, a nagypapa zsidó volt, és orosz. A magyarokat nem sokba vette, kivéve a költőket, mint Petőfi, Ady vagy Juhász Gyula, az asszimiláns magyar zsidókat pedig még annyiba se. Az ő honfitársai Tolsztoj és Sólem Aléchem voltak. Anyám már jó ideje Pesten élt, de gyakran látogatott haza a szülői házba. Alighogy megérkezett az apja, magával akarta cipelni a szegedi munkásotthonba, ahol egy szocialista politikus tartott előadást. Anyám azonban nem akart menni, inkább a régi középiskolai barátnőivel szeretett volna találkozni. „Du bist auch schon eine blöde Pester Gans geworden”, vágta oda a nagypapa a lányának: „Már te is egy ostoba pesti liba lettél”. Mert aki nem ostoba liba, az a munkásotthonba megy, nem a Virág cukrászdába.

Ebben a felosztásban Mancsi kétségtelenül az ostoba pesti libák közé tartozott, s bár a nagypapát már rég elnyelte az auschwitzi krematórium, ezt Lili is így gondolta, sőt még én is. De lehet, hogy én voltam a nagyobb liba, hogy eufemisztikusan fejezzem ki magam. „– Azt tanultuk az iskolában – mesélte Mancsi –, hogy a magyar búzának van a legnagyobb sikértartalma, ezért csak a magyar búzából lehet igazán jó kenyeret, jól nyújtható rétest sütni.” Nem lepődtem meg, ezt még én is így tanultam az iskolában. A magyar alföld kapja a legtöbb napfényt, ezért a magyar gyümölcs a legédesebb. „– A nővérem már kint élt Párizsban, kimentem hozzá látogatóba – mondta Mancsi. – Hát olyan finom ropogós bagettet, mint Párizsban még soha nem ettem, olyan hatalmas epreket, mint Párizsban soha nem láttam.” Ez vérig sértette a ma-

gyar lelkeket. „– Nagyok voltak, de nem voltak olyan édesek – mondtam a könnyeimmel küzdve. – Nagyok is voltak, meg édesek is – felelte Mancsi diadalmasan.” Így vitatkozott két bunkó/liba 1949-ben. Igaz, az egyik bunkó még csak tízéves volt, a másik negyven.

(Bugyi nélkül) Vigasztalásul Mancsi kivitt a Tiszára, az egyik úszóházba a szegedi parton. Iszonyatos hőség volt, Mancsira rájött a tüsszögés, de nem volt nála zsebkendő, hogy kifújja az orrát. Behúzott egy kapu alá, akkoriban a kapuk napközben még nem voltak bezárva, felrántotta a szoknyáját, lehúzta a bugyiját, abba fújta az orrát, majd a bugyit begyűrte a strandszatyrába. Én nem láttam ebben semmi kivetni valót, sőt valami izgalmat is éreztem attól, hogy a nagynénémen nincsen bugyi. Talán ez az izgalom készítetett arra, hogy a történetet elmondjam anyámnak. Neki ez jó alkalom volt arra, hogy az öccse feleségével szemben érzett minden ellenszenvét belesűrítse a felháborodásába. „– És bugyi nélkül ment tovább az utcán? – kérdezte színlelt megdöbbenéssel. – De hát szoknya volt rajta, senki sem tudhatta, hogy nincs bugyija – vettem védelmembe Mancsit, némiképp álságosan.” Anyám a legnagyobb hőségben is harisnyát hordott, amihez harisnyakötőt vagy inkább fűzőt is viselnie kellett. Éreztem, hogy a felháborodása kifejezésére nem talál szavakat. „– De hát akkor is... bugyi nélkül az utcán.” Közben sejtettem, elégedett, hogy bizonyítékot talált arra, amiről mindig is meg volt győződve, hogy a sógornője közönséges teremtés, aki nem való a családjunkba. Ezúttal nem győzött meg, de Mancsi személyiségével kapcsolatban nekem is megvoltak a fenntartásaim, bár közben tetszett is benne, hogy sportos volt, csinos, valamilyen pajtásias hangon beszélt velem, a nálam két évvel idősebb unokahúgába pedig reménytelenül szerelmes voltam.

(Szabad Európa) Laciéknak hatalmas „világvevő” rádiójuk volt, sokkal jobb, mint a mi rádióink. A mi rádióinkon nem lehetett a Szabad Európát hallgatni, én meg kíváncsi voltam, milyen lehet az az adó, amelyet tilos hallgatni, mégis rengetegen hallgatják. Megkértem Mancsit, keresse meg nekem a Szabad Európát. Mancsi bekapcsolta a rádiót, de fensőbbeséges, majdnem megvető hangon kijelentette: „– Hallgasd, ha akarod, de ez itt nálunk senkit sem érdekel.” Hazudik, gondoltam magamban, biztosan hallgatja a Szabad Európát, olyan fajta. De kinek játssza meg magát? Miért akarja rám nyomni, hogy én vagyok a családban az a reakciós nyikhaj, aki csügg a Szabad Európán,

amitől ő fensőbbsséggel elfordul? Pár perc múlva kiderült, hogy a Szabad Európát annyira zavarják, hogy semmit sem lehet érteni az adásból. Később aztán találtam egy magyarázatot, de ez még rosszabb volt. Laci a János Kórház egyik párt-alapszervében szervező titkár volt, vagyis párttitkár-helyettes. Nem volt valami nagy funkció, nem járt se fizetéssel, se hatalommal. Családi körben viszont Laci szerette előadni a kőkemény kommunistát, a rendszer rendíthetetlen hívét. Anyámat ellenben kiemelték a fogorvosi állásából, az Egészségügyi Minisztériumba került a fogászati ügyek előadójának. Nem volt magas beosztása, mégis az államhatalom részese lett, bár 1953-tól egyre több fenntartással dolgozott a minisztériumban. Aztán valamilyen kerülő úton kiderült, a „reakciós” kollégái előtt Laci azt terjeszti, a nővére olyan elvakult kommunista, hogy előtte egy rossz szót nem szabad szólni a rendszerről, vagy éppen Rákosiról. Manci a megjegyzésével mintegy bebiztosította magát, nehogy már az elvakult kommunista sógornőjéhez az kerüljön vissza, hogy ők a Szabad Európa hallgatására bíztatják a világnézetileg jól ápoltság csemetéjét. Ahol zsarnokság van, ott a zsarnokság a családi kapcsolatokba is beletenyerez. De hogy megteheti, az nem kizárólag a zsarnokság véteke.

(Utcabál a Kossuth téren) 1949-ben Budapesten rendezték meg a Világifjúsági Találkozót. A VIT a kommunista világmozgalom nagy eseménye volt. Ekkorra többé-kevésbé befejeződött Kelet-Európa országainak besorolása a szovjet birodalomba, lezárult a kommunista hatalomátvétel, Magyarországon törvénybe iktatták az új alkotmányt, amelynek értelmében minden tilos lett, amit az alkotmány megengedett, az év végén Sztálin a fél világ korlátlan hatalmú uraként ünnepelhette a hetvenedik születésnapját. A budapesti nép a VIT-re érkezett fekete embereken úgy meglepődött, mint a *Varázsfüvelében* Papageno a szerecsen Monostatoson, csak arra nem gondoltak, amire Papageno: ha van fekete madár, miért ne lehetne fekete ember is. A derék pestiek megpróbálták az ujjukkal ledörzsölni a feketeséget az afrikai és amerikai vendégekről. Tízéves voltam, de akkor még teljesen szokásos volt, hogy egy tízéves egyedül közlekedik. Megszállottan jártam a várost, ott akartam lenni minden eseményen, hol a Margitszigeten, hol a Városligetben. A VIT keretében augusztus 20-án a Kossuth téren utcabállal köszöntötték az Alkotmányt, tízezrek nyüzsögtek, táncoltak a téren. Anyámnak valahová el kellett utaznia, Laciéknál aludtam, ennek örültem is, azt gondoltam, csak lemegyek az utcára, és már ott vagyok a tömeg kellős közepén. Csakhogy Laci nem engedett le. Kétségbeesetten magyaráztam, hogy

mindenhová egyedül járok, különben is csak a térre akarok lemenni, nem megyek máshová. De most éjszaka van, mondta Laci, holnap elmehetsz, ahová akarsz. Gyakori dolog, hogy a hozzátartozók nem engednek meg egy gyereknek olyasmit, amit a szülei már igen. Körbejártam a lakást, nem tudnék-e megszökni valahogy, de teljesen lehetetlen volt. Hamarosan már nem is arról volt szó, hogy mi szól a lemenetel ellen, hanem arról, hogy kinek az akarata érvényesül. Már Laci is úgy viselkedett, mint egy gyerek: az történik, amit ő mond, pontkum. Nem számítanak az érveim, az erőfölény áll az útjába az akaratomnak. Ezt furcsa módon már tízéves koromban is nagyon rosszul bírtam: megfogadtam, el fogom kerülni az olyan helyzeteket, hogy Laci dönthesse arról, mit csináljak. És nem is kellett olyan hosszú időnek eltelnie, hogy a gyerekkori fogadkozás életre szóló döntésnél játsszon meghatározó szerepet. A helyzet természetesen 1956-ban jött létre. Laciék arra készültek, nekivágnak a világnak, Laci megkérdezte, nem tartok-e velük. Anyám bizonytalan volt, semmiképpen sem hagyta volna magára a hatvannyolc éves édesanyját, aki hallani sem akart arról, hogy ismét nekivágjon a világnak. De arra gondolt, nekem talán jobb lenne, ha elmenekülnék a kiszámíthatatlan jövőjű országból. Annál is inkább, mert jól látta, hogy nő bennem az indulat az erőszakkal visszatérő hatalommal szemben. És nem voltak illúziói, ez a rendszer semmiféle szembeszállást nem tűr el. Hajlottam arra, hogy igent mondjak Lacinak. De akkor eszembe jutott a Kossuth téri éjszaka. Laciék nyilván Amerikába készülnek, én inkább Európában maradnék. Persze ósdi babonák határozták meg ezt a ragaszkodásomat Európához. De hirtelen elképzelttem a huzakodást Lacival: nem az érveim számítanak, hanem Laci erőszakossága. Még nem töltöttem be a tizennyolcadik éveimet, a középiskolát sem fejeztem be, Laci az egyetlen felnőtt hozzátartozóm: minden hatóság azt erőltetné, hogy maradjak Laci felügyelete alatt. Ismét az történne, amit Laci akar. Nem mehetnék el az utcabálra. Megráztam a fejem: nem megyek veletek.

(Börtönből jött vendégek) A forradalmat megelőző három év a forrongás időszaka volt az egész ország számára, az volt a mi legszűkebb családunk életében is. Anyám régi ismerősei állítottak be váratlanul, olyan közelebbi és távolabbi barátok, akik 1945-ben azt tanácsolták anyámnak, hogy a nagypapa egykori szociáldemokrata kapcsolatai ellenére ne a szociáldemokrata, hanem a kommunista pártba lépjen be. Most ezek az emberek börtönből szabadultak, képtelenek tetsző történeteket mondtak el eszelős vádakról és olyan valla-

tási módszerekről, amelyekről anyám azt gondolta, így csak a csendőrök vagy a Gestapo kihallgatói bánhatnak emberekkel. Telefonált egy orosz akcentussal beszélő nő. Valaha az ő szülei is Oroszországból menekültek el, akár az én nagyszüleim, Szegeden szomszédok voltak, ők azonban visszamentek Szovjet-Oroszországba. Akkoriban temették el újra Rajk Lászlót. Nem hiszi, hogy a Szovjetunióban is sor kerülne ilyen újratemetésekre, mondta a vendégünk. *Nagyon nagy temető kellene ahhoz!* Ez a mondat nem hagyott nyugodni. Valahogy ennek a mondatnak a nyomán kezdtem megérteni, átélni, mit tettek az emberekkel a Szovjetunióban, milyen világban élünk itt is, most is. Pedig a nő, aki kimondta a mondatot, '56-ban visszamenekült a Szovjetunióba, aztán, visszaköltözve Budapestre, bőszen ellenforradalmazott. Én addigra már eljártam a Petőfi kör vitáira, ott voltam a zsúfolt tisztai házban, ahol újságírók és írók beszéltek a cenzúráról, szenvedélyesen hittem a demokratikus szocializmusban. És ott voltam a tüntetésen is október 23-án.

(Bárányhimlő) Közben Laciék végeláthatatlan válási története új szakaszába lépett. Laci az akkor hétéves fiával hozzánk költözött. A gyerekbetegségek szokásos időszakában két gyerekbetegségből maradtam ki: nem volt rubeolám és bárányhimlőm. Mind a kettőt megkaptam az unokaöcsémtől. A gyerekbetegségek idősebb korban sokkal kellemetlenebbek, mint kisgyerekkorban. A forradalom legszebb napjait ágyban töltöttem, bárányhimlősen. Laci bébiszittert vett fel a gyerek mellé. A szőke lány a napjait az unokaöcsém mellett töltötte, az éjszakáit a saját ágyában, a rábízott gyerek apukájával. Laci azt mondta, rejtőzködni kell, mert az ellenforradalmárok keresik. Nálunk senki sem kereste, pedig napközben sokat volt nálunk, csak éjszaka kellett bujkálnia. November 4-én, amikor arra ébredtem, hogy a szovjet csapatok körülvették és megtámadták Budapestet, úgy éreztem, számomra véget ért a demokratikus szocializmus illúziója. Ennek a rendszernek semmilyen formáját nem fogadom el, egy diktatúra nem lehet demokratikus. Lacival egyre élesebben vitatkoztunk. Elkezeredetten beszéltem a rendszer kegyetlenségéről, hazugságairól, pedig akkor még egy töredékét se tudtam annak, amit ma tudok. Laci elismételte, egyszer gondolta, hogy kiábrándult a rendszerből, amikor Vlnában azt olvasta az újságok címlapján, hogy Sztálin és Hitler örök barátsági szerződést kötött. De aztán belátta, hogy Sztálinnak igaza volt, időt kellett nyernie. Most pedig azt mondta Budapest lerohanásáról, az én felháborodásomra: „De megmaradt a szocializmus!” Ezek voltak az utolsó szavak, amiket Magyarországon hallottam tőle. Néhány nap múlva a feleségével és a fiával el-

indultak Ausztriába. A édesanyjának azt mondta, csak átkíséri a családot a határon, aztán visszajön. Nyilván engem is csak átkísért volna. A nagymamám, sőt talán maga Laci is elhitte, amit mondott. Emlékszem, amikor néhány nap múlva léptek hallatszottak a gangról, a nagymamám boldogan sietett az ajtóhoz, megjött Laci. Valójában azonban soha többé nem találkoztak.

Én ellenben találkoztam Lacival, nem is olyan soká, 1963-ban, Bécsben. Alighogy elhagyták Magyarországot, Laci és Mancsi Bécsben, valamilyen gyorsított eljárásban elváltak, aztán együtt vándoroltak ki Kanadába. Ottawában telepedtek le, Laci az ENSZ Egészségügyi Szervezetének (WHO) munkatársa lett, Indiában majd Afganisztánban dolgozott, még a királyság idején, Mancsi ingatlanközvetítéssel foglalkozott, Marika, Mancsi lánya befejezte az orvosi egyetemet.

(Útlevél) Számomra az 1956-os menekülési hullám befejeződésével korántsem zárult le a kérdés, hogy Magyarországon akarok-e élni, vagy másutt. A két hónap vizsgálati fogság 1957-ben, bár szerencsésen végződött, az egyetemről sem rúgtak ki, meg a beszerzési kísérletet is sikerült elhárítanom, nem növelte a kedvemet a magyarországi élethez. De talán még inkább elvette a kedvemet, amit az egyetemen tapasztaltam: a mozgalmár (és nemegyszer nyilvánvalóan antiszemita) KISZ-káderek agresszív nyomulása, a tülekedés a budapesti állásokért. Szóval, mire végeztem, semmit se kívántam jobban, mint egy nyugati útlevelet. 1962-ben hébe-hóba már adtak útleveleket. Akkor az útlevél csak egy évre volt érvényes, de még nem találták fel az ablaknak nevezett kiutazó vízumot. A későbbi, öt évig érvényes útlevéllel csak egy hónapra lehetett Nyugatra utazni, újabb utazásra pedig csak két- vagy háromévente kérhetett engedélyt az utazni vágyó. Kiutazni a korai egyéves útlevéllel is csak egyszer lehetett, de az egy éven belüli kinttartózkodás időtartamát akkor még nem korlátozták. Ahol zsarnokság van, ott a jogok gyarapodása mindig kart karba öltve jár a korlátozások szigorodásával: így zsugorodott az ötéves útlevél a gyakorlatban egy hónapossá. De persze ezt az ős útlevelet sem adták könnyen. Nem is jutottam volna hozzá, ha anyámnak nincs egy betege, aki intézkedhetett az ügyben. Azzal a szándékkal utaztam Bécsbe, hogy egy évnél hamarabb biztosan nem jövök haza. Nem sokkal a kiutazásom előtt „összejöttem” Kurcz Ágival, aki egy évvel fölöttem járt az egyetemen. Kapcsolatunk rövid kalandnak indult, de Ági, aki minden tevékenységében fáradhatatlan volt, mihelyt elutaztam, naponta írt egy levelet, olykor kettőt is, mint Cyrano Roxánnak. Három hónap múltán egyre nehe-

zebben bírtam a bécsi magányt meg az absztinenciát. Az utóbbit az is nehezítette, hogy akkoriban a bécsi belváros utcáin sűrű sorokban álltak a prostituáltak, susogva ajánlották a szolgáltatásaikat, de arra persze, hogy igénybe vegyem őket, nem volt pénzem. Elkövettem azt a megdöbbenést, hogy rábeszéltem Ágit, jöjjön utánam Bécsbe. Azt persze nem írhattam meg, hogy kint akarok maradni, hiszen tudtam, hogy a határon átmenő leveleket ellenőrzik. Ági középiskolában tanított, tehát nemcsak az útlevélért kellett megküzdenie, hanem azért is, hogy a tanév kellős közepén fizetés nélküli szabadságot kapjon. Ráadásul a doktori vizsgájára is készült, ez volt a belépő a tudományos karrierhez. Hihetetlen akaraterejével azonban minden akadályt leküzdött. Letette a doktori vizsgát, megszerezte az útlevelet, megkapta a fizetés nélküli szabadságot. Csak éppen a doktorrá avatását nem várta meg, pedig a formális avatás nélkül a doktori oklevelet nem kaphatta meg. Így amikor Bécsben kiderült, hogy kint akarok maradni, a pokol szakadt ránk. Óránként megismétlődött köztünk az alábbi párbeszéd: Ő: „Veled akarok maradni. Menjünk haza.” Én: „Nem akarok hazamenni. Maradj kint te is.” Ő: „Veled akarok maradni. Nem lehetne, hogy haza gyere.” Én: „Ági, válassz. Vagy itt maradsz, és együtt maradunk. Vagy különváltunk, te hazamész, én maradok.” Ő: „Igazad van. Maradok. De nem lehetne, hogy mégis haza gyere?” Végül hazamentünk. De mire összeházasodtunk a házasságunk már tönkre is ment. Mégis hat évet éltünk együtt, mire különváltunk.

(Mégkésett kérelem) De miért is jöttem haza? És mi volt ebben Laci szerepe? Mire sok ezredszer elhangzott Ágival a fenti párbeszéd, mire 1963-ban beadtuk a menedékjogi kérelmünket, a menedékjog megszerzése már nem volt olyan egyszerű, mint 56–57-ben. Bár a kérelmezőket nem zárták börtönbe, mint Magyarországon 1998-tól, amikor a Fidesz először került kormányra, a kérelmet az esetek nagy részében elutasították. Bár az elutasított kérelmezőket nem toloncolták vissza Magyarországra (egy kommunista országba ebben az időben senkit sem toloncoltak ki; csak a magyar hatóságok adták át az erdélyi magyar menekülőket Ceaușescu testvéri határőreinek), a türelmi igazolvány nem ért fel a menekült-útlevéllel. A kádári Magyarországot kezdték civilizált országgént kezelni, elhitték a mesét, hogy az 1963-as amnesztiával 1956 ügye lezárult. Az sem tett jót az ügyünknek, hogy Ági sehogyan se tudta hitelesen előadni, ő is menekült szeretne lenni. A kedélyes rendőrtisztviselő jól látta, hogy a kérelem háttérében nem politikai üldöztetés, hanem egy mátkapár nézeteltérése áll.

(Laci Bécsben) Nem állt jól az ügyünk, kevés volt rá az esély, hogy menekülteként ismernek el bennünket. Laci nem a kedvünkért jött át Európába, valamilyen hivatalos ügyben utazott, egy kollégájával együtt. Jól ismerte Bécsset, idegenvezetőként mutatta a várost a kanadainak. Velük tartottam. Bementünk a Stephansdomba. Egyszerre csak azt látom, hogy Laci fél térdre ereszkedik, keresztet vet. Leesett az állam, de persze értettem, hogy Laci katolikusnak mondta magát, és most bizonyítani akarta, hogy tényleg katolikus. A született kanadait ez láthatólag nem érdekelte, lehet, hogy protestáns volt, lehet, hogy ateista. Reggel Laci elmondta, hogy a templom után az Eve bárba mentek, ez volt akkor Bécs legmenőbb sztriptíz bárja, sokszor nézegettem a kirakatban a gyönyörű lányok fényképét. Aztán még elmondta, hogy a bárban megismerkedtek két képviselővel, megemlítette nekik, hogy az unokaöccsének meg a barátnőjének nem akarják megadni a menedékjogot. A két képviselő legintett, kétszer kétszáz dollárt kértek, Laci felírta, kihez kell bemenni az idegenrendészetnél másnap. Ausztriában akkor egekbe szökött a korrupció, ez volt a Proporzregime, az arányosítási rendszer fénykora. 1945 óta néppárti–szociáldemokrata nagykoalíció kormányzott. Minden állást, minden hatalmi pozíciót, minden üzleti előnyt kiosztottak, csak arra kellett vigyázni, hogy a két nagy párt egyenlő mértékben részesüljön mindenből, hatékony ellenzék nem volt. Az idegenrendészetnél kezünkbe nyomták az útleveleket, a tisztviselő udvariasan hajlongva küldte üdvözlét a képviselő uraknak. A taxi a bejárat előtt várt ránk. „Laci – mondtam –, ez nekem nem kell.” Laci üvölni kezdett velem. Egy pillanatig úgy éreztem, kinyitom az ajtót, kiugrom a robogó kocsiból. De persze nem ugrottam ki. Laci másnap elutazott. „Vigyük vissza az idegenrendészetre – mondtam Áginak, kezembe véve a kincset érő menekült-útlevelet – és kérjük vissza a magunkét. Talán még nem írtak bele semmit. Aztán menjünk haza, erről az egész ügyről pedig egy szót se senkinek.” Úgy éreztem, végleg eldőlt, hogy Magyarországon fogok élni.

Anyám néhány év múlva kivándorolt Németországba, élete első harmadát Szegeden, második harmadát Budapesten, a harmadikat a Majna menti Frankfurtban töltötte. A három gyerekem közül kettő Amerikában él, egy Budapesten. „Csak posta voltál”, írta Babits. Vajon Áron fiamnak az a dolga, hogy Aaron-Bär nevű ükapja nyomát – a génjeit? – elvigye a lettországi Daugavpilsből, a New York-i Astoriába?

Kivételezettként 1944-ben

Az alábbiakban egy kedves távolabbi rokon visszaemlékezései olvashatóak. Nem az eseményekkel egy időben rögzített naplóról van szó, s nem is egy nagyobb, átfogó memoár önkényesen kiválasztott részletéről. Nem szak-történész munkája, és folyamatosan átszínezik, folyamatosan érvényesülnek benne a személyes tudás és hallgatólagos tudás elemei.

Környezete többször nyagagatta-sürgette Armuth Andrást, az elismert és köztiszteletben álló építészmérnököt, hogy vesse papírra, amit 1944-ben kamaszként átélt, s amit családi *oral history*ként áthagyományozott. Az *oral history*ből legyen úgymond „rendes”, írásban rögzített szöveg. Külön köszönet Czeglédi Ágnesnek, aki nem csupán számítógépre vitte a papírra vetett változatot, de remek szerkesztési megoldásokkal is szolgált.

Az Armuthok sorsa atipikusnak tekinthető: az asszimiláns vidéki (kaposvári) zsidó orvos család az ún. kivételezettek vagy mentesítettek – nem túl népes – kategóriájába tartozik, s amikor e kivételezettség amúgy is törekeny státusza végképp összeomlik, helyben bujdosnak.

A szinte teljes egészében neológ kaposvári zsidóság osztozott a vidéki zsidóság sorsában, s nagy többségében elpusztult a vészkorszakban. A kb. 2500 fős közösség lélekszáma 1946-ban 439-re csökkent.

Czeglédi András

1944. június 29.

Már napok óta egyre nagyobb volt a feszültség a városban, elsősorban a zsidónak minősülő lakosság körében.

Jöttek a hírek arról, hogy a Dunától keletre már minden gettót kiürítettek, lakóikat marhavagonokban elszállították.

A sajtó hivatalos közlése szerint „családi munkatáborokba” szállítják a zsidókat. Hogy valójában mi az úti cél, az a többség előtt ismeretlen volt. Jó néhányan, köztük szüleim is, tudtak a valódi úticélról: a haláltáborokról, a gázkamrák létezéséről, a magyar zsidóság elhatározott megsemmisítéséről.

Mi ez időben azt hittük, hogy a „kivételezett” zsidó családok közé tartozunk édesapám első világháborúban kapott „Ferencz József lovagkereszt” kitüntetése révén, mely rangsorban megelőzte az arany vitézségi érmet.

Ennek révén mentesültünk a sárga csillag viselésétől, a gettóba költözéstől és a kijárási tilalom alól.

Kivételezettségünket a városi főjegyző eredetileg nem ismerte el, így áprilisban mi is felvartuk a sárga csillagot, de mint a többi zsidó orvos család, a lakásunkban maradhattunk. Később említendőik alapján Cs. J. főjegyző úr mégiscsak kénytelen volt kivételezettségünket elismerni. Ennek ellenére sem érezhettük biztonságban magunkat, jöttek az igaznak bizonyuló hírek, hogy több helyen a csendőrség a kivételezetteket is vagonba rakta.

A kivételezettség ellenére az 1925-ben született Berci bátyámat már áprilisban behívták munkaszolgálatra, Mohácsra.

Ennek még örültünk is, mert Berci részt vett egy németellenes szervezkedésben, emiatt rendőri megfigyelés alatt állt, ami ily módon megszakadt.

Apai nagyanyám, aki ezidőtájt 82. évében járt, egész életében Giza nénémekkel, édesapám húgáékkal élt együtt. Mikor a gettóba költözést elrendelték, őt mihozzánk hoztuk abban a tudatban, hogy a kivételezettség így rá is vonatkozik, és megmenekül a gettó sanyarú viszonyaitól.

Nagymama agyondolgozott, madárcsontú, nehezen járó, szívbeteg kis öregasszony volt, akit a sok más elszenvedett baj mellett a lányától való kényszerű elszakadás is erősen megviselt. Mindemellett sorsát türelemmel viselte.

1944. június 28-án derült, meleg este volt, s az izgalmaktól, feszültségtől elfáradva korán elaludtunk.

29-én, csütörtökön még sötét volt, körülbelül hajnali három lehetett, amikor erősen nyomták a földszinti kapucsengőt.

„Rendőrség! A kaput tessék kinyitni!”

Édesapám ment le, édesanyám és én rögtön öltözni kezdtünk a kiválasztott „úti ruhánkba”, úgy gondoltuk, ahogy az másutt is megtörtént a kivételezettekkel, minket is elszállítanak.

Néhány perc múlva két sötét ruhába öltözött, 50 év körüli komor civil férfi jelent meg apámmal. Igazolták magukat, mint városházi hivatalnokok. Arra kaptak felszólítást a főjegyzői hivataltól, hogy özvegy Armuth Albert-nét kísérik be a zsidó iskola udvarán kijelölt gyűjtőhelyre.

Együttérzőnek látszottak, jó modorúak voltak, de nekik a kapott utasítást végre kellett hajtaniuk. Erősen tiltakoztunk, próbáltuk jobb belátásra bírni őket.

Ellenvetéseinkre közölték, hogy Cs. J. főjegyző úr megállapította, hogy a kivételeztség a felmenő ágiakra nem vonatkozik, ezért nagymama nem maradhat tovább nálunk.

Anyám is és én is letaglózva, döbbenetben álltunk, de édesapámon a mély lesújtottság mellett a szörnyű vívódás jelei is megjelentek. Persze nagymama is felébredt, mindent hallott, csendesen öltözni kezdett, amiben aztán édesanyám segített neki.

Már napok óta feszült állapotban voltunk, de erre nem számítottunk.

Látva apám vívódó állapotát, azt mondtam: ne hagyjuk nagymamát egyedül elmenni – előbb-utóbb úgyis sor kerül ránk, pakoljunk és menjünk mi is. Anyám csatlakozott a javaslatához.

Akkor nagymama a halk, megtört hangján nagyon határozottan azt mondta: „Észetekbe ne jusson ilyesmi, az én számomra az élet már csak teher és bánat, velem ne törődjete. Nektek, fiam, kötelességetek, hogy életben maradjatok, felneveljétek gyerekeiteket, hogy élők is maradjanak a családból.”

Édesanyám erre áthívta apámat a másik szobába, én is velük mentem.

„Édes szívem, tudod mi vár anyára, szörnyű utazás egy zsúfolt vagonban, szenvedés, megalázások, gázhalál. Mentsd meg őt ettől, hadd nyugodjon itt hazai földben.”

Apám erre majdnem sírva mondta: „Csak nem ölhetem meg a saját anyámat?!” „Akkor legalább tedd lehetővé, hogy ő döntsön az életéről!”

Édesapám akkor hozott a rendelőből egy kis gyógyszeres üveget, átadta és a következőket mondta: „Édesanyám, ha szívfájdalmi lennének, ebből a gyógyszerből vegyen be 8-10 cseppet, ennél több már halált okozhat.” És betette a kezításkájába.

A hivatalnokok türelmesen megvárták a készülődést, a csomagolást, és megengedték, hogy édesapám és én kísérjük a gyűjtőhelyre a már nagyon nehezen járó nagymamát.

Mi ketten rettenetes lelkiállapotban voltunk, olyan mély fájdalmat és szomorúságot, azt hiszem, azóta sem éreztem.

Nagymama közönyösnek látszott, azt kérte csak, hogy „hívassátok valahogy ide Gizát!” Örült, hogy viszontláthatja lányát.

A gyűjtőhelyen már jópáran voltak. Az orvosok, még ha nem is voltak kivételezettek, eddig a lakásukban maradhattak a nagy orvoshiányra való

tekintettel, s most őket is ideterelték néhány „árja párja” zsidóval együtt, akikről ugyancsak azt állapították meg, hogy nincs többet helyük az árjak közt.

Nagymamát dr. E. Ö., a kórház közmegbecsülésben álló, régen kikeresztelkedett szemész-főorvosa vette szárnyai alá. Sikerült valakit elküldeni, hogy Giza nénit értesítse és idehívja. Még megengedték, hogy őt megvárjuk, majd felszólítottak bennünket, hogy búcsúzzunk el és távozzunk. Nem sok fájdalmasabb búcsú volt a világon, mint ahogy mi búcsúztunk szenvedésre és halálra ítélt szeretteinktől.

Apám hazafelé menet mintha nem is ezen a világon járt volna, csak gépiesen ment, nem látott, nem hallott. Hazaérve leroskadt a karosszékebe, arcát a kezébe temetve addig soha nem hallott hangon üvöltötte: „Én vittem a veszthelyre Édesanyámat!”

Nagymama igen vallásos zsidó asszony volt, nem is gondolt öngyilkosságra. A család egyetlen túlélője – unokájának felesége – számolt be arról, hogy még élve érkezett meg az auschwitzi rámpára.

Egész hosszú életem legtragikusabb, sosem felejthető emléke ez a június 29-ike.

Édesapám még aznap egy anginás rohamot kapott, kedélye megtört, édesanyja elvesztésének terhét teljes hátralévő élete során cipelte. Soha többé nem lett olyan, mint előtte volt.

A közhangulat

Még azon a napon megkezdték a gettó lakóinak begyűjtését. A főtéren keresztül az állomáshoz közeli tűzéraktanya istállójába terelték őket. 3–4 napon át voltak ott összezsúfolódva.

A gazdagabbaknak vélt embereket a csendőrök vették kezelésbe: tettegességgel, megfélemlítéssel elrejtett értékeik átadására kényszerítették őket. Erről a néhány deportálásból visszatért számolt be. Mi magunk is láttuk, hogy utcánk túloldalán idős özvegy K. V.-né felkötött karral, csendőrrel a háta mögött megy fatelepük felé. Nem sokkal később a család barátja, A. D. ment sántítva, hasonló kísérettel a volt lakásuk irányába.

A gyűjtőhelyet a csendőrök őrizték, s bár megengedték, hogy a bentiek élelmiszeregélyt kapjanak, uraskodók, pökhendiek voltak.

Egy kétgyermekes napszámosember felesége, L. R. vállalta, hogy az istállóban lévő rokonok, barátok számára élelmiszert visz és tőlük pár soros írást hoz. R. mindig mellettünk állt a nehéz hónapokban és őszintén sajnálta az

elhurcoltakat. (Eredetileg olyan – később gettósított – házban éltek, ahol túlnyomórészt zsidók laktak.)

Az első időben kevesen voltak, akik érintkezni mertek velünk. Ezek többsége „egyszerű” ember volt. Mi sem szívesen jártunk ki.

Apánk, mint OTI orvos, még ellátta megnagyobbított körzetét. Körútjairól hazajövet ő vásárolta meg az ennivalót. Egy-két hét múlva már én jártam be a kb. 50 méterre levő kis sarki vegyesboltba napi vásárlásra. A tulajdonos – N. cipész felesége – nagyon segítőkész volt, de azt kérte: megbeszélt időpontban menjünk, amikor nincsenek sokan.

Augusztusban enyhült a közhangulat, bátrabban jártunk a városban. Amikor a piacon Anyukámmal megjelentünk, az ismerős kofák tüntetően hangos örömmel fogadtak.

Most már többen fejezték ki együttérzésüket, vagy elítélő véleményüket a „munkába szállításról”, ha csendesebb utcaszakaszon találtak velünk. A visszatérő kérdés az volt: „kaptak-e hírt róluk, hová vitték őket, mit csinálnak?” Válaszunk a legtöbb esetben a valóságnak megfelelő „nem” volt, csak akinek határozott németellenes beállítottságát ismertük, csak azoknak mondtuk el, hogy csupán a munkaképesek egy része maradhatott életben, a többiekre gázhalál várt.

A kivételezettség és a véletlen szerencse

A rendelet szerint valamikor 1944 áprilisának első felében fel kellett varrunk a sárga csillagot.

A rendelet felsorolta, hogy kik mentesülhetnek ez alól. Az igazoló papírjaikat a városi főjegyzői hivatalban kellett jóváhagyásra bemutatni. A mentességet biztosító feltételek között szerepeltek „a Világháborúban arany vitézségi érmet kiérdemelték” is.

Mint fentebb már utaltam rá: édesapám a frontvonalban orvosként végzett, veszélyt nem ismerő, életeket mentő tevékenységét elismerésképpen több alacsonyabb fokozatú vitézségi érem mellett az arany vitézségi érmét rangsorban megelőző Ferencz József Rend Lovagkeresztjével tüntették ki. A kivételezettséget minden kétségen felülállóan számunkra érvényesnek gondoltuk. A főjegyzői hivatal, dr. Cs. J. főjegyző viszont nem ismerte el a kivételezettséget, mert a rendelet szerint az csak az arany vitézségi éremmel rendelkezőkre vonatkozott.

Nem lehetett mást tenni, valamennyien felvarrtuk a sárga csillagot.

Néhány nap múlva édesapám az utcán találkozott egy ügyvéd ismerő-

sünkkel, dr. Sz. F.-sel, aki meglepetten állította meg őt: „Doktor úr, maga csillagot visel? Hogy lehet ez? Hiszen magának van a megyében a legmagasabb háborús kitüntetése!”

Édesapám ismertette az elutasító döntést. „Ezt nem hagyjuk annyiban! – mondta dr. Sz. F. – Hozza el hozzám a kitüntetései adományozó iratait, majd elintézem.”

Még mielőtt a kivételezettségünket elismerték volna, áprilisban édesapám írásbeli felszólítást kapott, hogy adott időpontban jelenjen meg a Gestapo helyi parancsnokságánál és vigye magával első világháborús tevékenységére vonatkozó valamennyi iratát.

Ez a hír nagy aggodalommal töltött el bennünket, korábban egy-két embert már bevittek a gestapósok és őket már nem is engedték ki. Izgalommal vártuk apánk hazatértét.

Hihetetlen nagy öröm volt, mikor úgy egy-másfél óra múlva visszatért. Magával vitte számos kitüntetésére vonatkozó irata mellett az ezredparancsnokságnak a búcsúztatására írott elismerő levelét, valamint egy német nyelvű levelet, amit az ezredben szolgált kb. 15-20 marburgi (ma Maribor) katona édesanyja írt, s melyen valamelyik helyi hatósági ember (polgármester?) pecsétje is rajta volt. Ebben Armuth doktort fiaik életmentőjének nevezték, köszönetet mondva nem mindennapi önfeláldozó munkájáért.

Az iratsomagot a Gestapónál átnézték, majd visszaadták édesapámnak. Örültünk valamennyien, hogy visszatért, azzal nem foglalkoztunk, hogy az iratok mind visszakerültek-e a dobozba.

Csak néhány hónap múlva vettük észre, hogy a marburgi anyák köszönőlevele eltűnt.

Volt-e az egész berendelésnek szerepe a kivételezettség elismerésében, szándékoltan, vagy véletlenül maradt-e ott az elismerő levél? Ezt sosem fogjuk megtudni.

Néhány nap múlva megkaptuk a helyi Vitézi Szék kapitánya által aláírt, 1944. április 27-én kelt iratot, mely szerint a FJR lovagkeresztje az Arany Vitézségi érmét rangsorban eggyel megelőzi.

Erre alapozva, dr. Sz. F. beadványának köszönhetően a főjegyzői hivatal végre elismerte a kivételezettségünk jogszerűségét. Az erre vonatkozó irat fotómásolatát állandóan magunknál kellett hordani. A nyár folyamán ismeretlen civil ruhások kétszer is megállítottak: „Ugye maga zsidó? Hogyan van mégis itt?” A másolatokat bemutatva továbbengedtek.

Ha ez a véletlen találkozás nincs, és dr. Sz.-nek nincsenek nexusai a Vitézi Székhez, mi is az auschwitzi rámpára kerülünk...

Városunkban, Kaposváron a kétezernél is több zsidónak minősülő lakos közül 7 család, összesen 20 fő tartozott a kivételezettek közé.

Új szomszédok

A házunk emeletén lévő másik lakásban a család szeretett barátnője, Vné L. A. lakott.

Márciusban Budapesten élő özvegy édesanyja leköltözött lányához, a bombázások elől akart biztonságba kerülni.

Áprilisban mindkettőjüknek a gettóba kellett vonulniuk. A 73 éves R. néni, A. édesanyja Auschwitzban a többi öreg sorsára jutott. A vékony, törékeny A. végül Buchenwaldot is megjárva felszabadult és hazajutott.

Anci lakását már néhány hét után kiutalták N. I. órás és ékszerésznek, aki közismerten jobboldali és németbarát volt. Néhány éve már a főutcai A. ékszerész bolthelyiségét is sikerült megszereznie. Feleségével és kétéves kislfiával költöztek be. A férfi korrekten kimért és távolságtartó volt. Felesége viszont nagyon barátságos és segítőkész volt. Felajánlotta időnként, hogy bevásárol számunkra bátyja fűszerüzletében, mi néha vigyáztunk a kislfiára, használta a telefonunkat, stb. Nagyon bíztak a németek győzelmében, a partaszállást sem vették túl komolyan, mondvá: „a németek hamarosan bevetik új csodafegyverüket, ami majd végleg leveri az ellenséget”.

Emellett az ott lakásuknak igen zavaró velejárója volt, hogy majdnem mindennap késő délután megjelent náluk a család (elsősorban a férj) jó barátja: Waldemár bácsi, a helyi Gestapo kirendeltség egyik egyenruhás tagja.

Kötelességetek, hogy életben maradjatok

Nagymama utolsó szavai aktivitásra sarkallták édesapánkat. Ő már a német megszállás első napjaiban arra buzdította barátait, hogy keressenek családjuknak félreeső falvakban befogadó, búvóhelyet. Senki meg sem próbálta.

A felszabadulásig eltelt hosszú idő – több mint nyolc hónap – miatt egyébként kevéssé valószínű lett volna lelepleződés nélkül bujkálni.

Örömmel fogadta viszont apánk egy hálás betegének, M. J.-nek a felajánlkozását, aki a város észak-keleti külterületén fekvő 1–2 holdas gyümölcsösében hajlandó volt helyzetünk rosszabbodása esetén búvóhelyet biztosítani. Július folyamán mindhárman fiakkeren mentünk ki megnézni a helyszínt.

Nagyon kedvezőnek látszott; félreeső hely, szomszéd ház csak messzi távol van.

M. J. előadta, hogy búvóhelyül egy földbe ásott, bombavédő folyosót készítettett, melynek bejáratát majd mindenféleképpen álcázza.

A hadi helyzetet túl optimistán megítélve mindkét fél arra számított, hogy a búvóhelyet majd legfeljebb két hétig kell igénybe vennünk.

Hármunk biztonsága érdekében tehát már történt valami.

Berci bátyámat, mint 1925-ben születettet, még áprilisban behívták munkaszolgálatra Mohácsra. Mint az ilyen századok tagjai általában, sárga karszalag viselésére volt kötelezve. Kivételezettségünk elismerése után néhány héttel értesültünk arról, hogy Pécsen kereszténynek született, de zsidónak minősülők, továbbá kivételezettek számára külön munkásszázadot szerveztek, akik sárga helyett fehér karszalag viselésére kötelezettek. Édesapánknak sikerült elérni, hogy bátyámat ehhez a biztonságosabbnak vélt pécsi századhoz helyezték át.

A front előrehaladtával a pécsi századot az Alföldre, majd Budapestre vezényelték és 1944 novemberében a budapesti Albrecht laktanyából deportálták őket a Berlin melletti Sachsenhausenbe.

A tisztok reklamációjára azt a választ kapták, hogy a határnál majd mindenkit leigazolnak és intézkednek a kivételezettek visszairányításáról. Természetesen ez nem történt meg.

A Pécsre való áthelyezés tehát nem bizonyult előnyösnek, sőt Berci sorsa tragikusan alakult a német koncentrációs táborokban. 1945 májusában a mauthauseni büntetőtáborban szabadult fel, 36 kilós csontváz emberként.

A másik, a mohácsi század végig a Dél-Dunántúlon maradt és november végén, emberveszteség nélkül szabadult fel.

Furcsa helyzet

Nyár folyamán a városban furcsán alakult a helyzet. A lakosok nagy része passzív volt, nem nyilvánított véleményt. Kis részük viszont a zsidó vagyontárgyak megszerzésével foglalkozott.

A szegény réteg kezdeti önkényes fosztogatásait a gettóban rövid idő után megakadályozták.

Ugyanakkor számos polgár – nem csak elkötelezett jobboldaliak – járta végig a lezárt, majd új lakóknak kiutalt zsidó lakásokat értékesebb holmikért kutatva, amiket aztán összeköttetések révén igen alacsony áron szerezhetek meg.

A nyári-őszi hónapokban közeli kapcsolatban csak a hasonló „kivételezett” családokkal álltunk. Elsősorban F. P.-ékkel, akik a velünk szemben lévő

házban kaptak lakást a gettóba eső lakásuk helyett. F. M.-sal időnként meglátogattuk S. S.-ékat (100%-os hadirokkantsága alapján volt kivételezett), akik megkockáztatták azt, hogy nem szolgáltatták be rádiójukat. Egy nagytelkű Honvéd utcai ház udvari végében, meglehetősen jól szeparált lakásuk volt.

A BBC magyar nyelvű híradásait hallgattuk. Ez a „Zs” vitamin adott némi optimizmust, a hadi helyzetnek a hazai elhallgatásoktól, ferdítésektől mentes ismertetésével.

Ezek a rádióhallgatások mindemellett komoly óvatossági intézkedésekkel jártak: vászonrolókat le, s ne túl hangosan! Időnként a háziak egyike ellenőrizte, hogy nem közelít-e valaki.

Én azon a nyáron tizenhetedik évemben jártam, s mint ilyen, leventefoglalkozás helyett heti 4 órás kiegészítő munkaszolgálatra voltam kötelezett.

Mikor az erre szóló idézést megkaptam, valamennyien – különösen szegény anyám – megijedtünk.

A kiegészítő parancsnokságon kellett jelentkeznem. Ott egy nagyon segítőkész, jóérzésű szakaszvezető, V. K. vett szárnyai alá, hogy a nyilvántartási kartotékokat rendezzem.

Az ősz elején már bizakodóbbak voltunk: a hadi helyzet és a belpolitikai helyzet kedvezőbben alakult.

Édesapám és egy másik „kivételezett” orvos, dr. J. F. tisztii rangjukkal címzett katonai behívót kaptak a pécsi Hadkiegészítőhöz. Körülbelül 3 hét múlva szerelték le őket. Édesapám soha nem beszélt arról, hogy mi volt a feladatuk, miért szerelték le őket ilyen gyorsan. Mi nem tudtunk semmit, örültünk, hogy megjött.

Sajnos a későbbi években sem jutott soha eszembe, hogy megkérdezzem: mi is volt ez az egész?

Szeptember közepe táján, míg apám tartalékos századosként Pécsen szolgált, megjelent a lakásunkban az OTI helyi igazgató főorvosa, dr. Gy. J., és közölte, hogy egy miniszteri rendelet alapján édesapám OTI körzeti orvosi állását azonnali hatállyal megszünteti, és kéri OTI orvosi bélyegzője azonnali átadását. Anyám hiába tiltakozott; befejezett tény állt előttünk.

Ez az eljárás nemcsak törvényellenes volt, hanem a józan ésszel is ellentétben állt. A városban nagy orvoshiány volt. A háborús években apánknak két, két és fél körzetet kellett ellátnia. Pótlásáról csak kivezényelt idős orvosokkal tudtak gondoskodni. Katonai szolgálatot teljesítőnek munkaviszonyát megszüntetni nem lehetett volna a szabályok szerint.

A hivatkozott rendelet megléte sohasem igazolódott.

Családunk ezzel a felmondással egyetlen bevételi forrásától esett el, a tartalékjainkból kellett élnünk.

Gy. doktor a szovjet csapatok elől nyugatra menekült, majd néhány év múlva visszatért és nyugodtan folytatta praxisát.

Bujkálásunk története

Egy szeptemberi napon, míg édesapám katonaként szolgált, dr. H. J., egy szimpatikus főhadnagy, kopogott be hozzánk, elszállásolást keresett 6 tagú családjának. Ilyen sok embert sehol nem akartak befogadni.

Édesanyám, tudva azt, hogy előbb-utóbb ki tudja, miféle menekülöket úgyis be kell fogadni, igent mondott a szimpatikus főhadnagnak, aki civilben Szegeden volt ügyvéd.

Édesapánk leszerelése után néhány nappal, októberben megérkezett a H. család is: az anyós, a gyönyörű 36 éves feleség, a még szebb 16 éves lány, és a 11 éves ikerlány és -fiú. Nagymama megürült udvari szobája és a személyzeti szoba állt rendelkezésükre. Mikor október 17-én elhagytuk a lakást, édesanyám valamennyi kulcsot átadta H.-nének azzal, hogy szükségük szerint használjanak mindent; mi reméljük, hogy visszatérünk, ha nem, Albert fiunk a jogos örököse mindennek.

1944. október 16-án a nyilas hatalomátvétel még nem volt egészen egyértelmű, de 17-én már Kaposváron is egyértelművé vált.

Ekkor határoztuk el, hogy nem teszünk eleget a kivételezettekre vonatkozó internálási parancsnak, hanem megkezdjük bujkálásunkat. (Ezért országos körözést adtak ki ellenünk.)

Sötétedés után indultunk el. Édesapám ment az orvosi táskájával előre, édesanyám és én, kis csomagjainkkal mentünk utána.

A Horthy parkban találkoztunk, onnan együtt mentünk tovább a szerencsére feltűnően néptelen utcákon, majd dűlőutakon. M. J.-ék már vártak ránk, apánk a megbeszélt úton erről jelzést küldött nekik.

Az első éjszakát a kis ház külön bejáratú konyhájában töltöttük. Anyám és én együtt egy szalmazsákos ágyon, apám egy pokróccal bélelt nyugágyon. Természetesen valamennyien felöltözve, télikabáttal takarózva. Továbbiakban minden éjszakát itt és így töltöttünk.

Megérkezésünk után házigazdánk felesége két feltétellel állt elő:

- a kezünkbe adott kis alumínium Mária-érmét – amíg náluk vagyunk – a szívünk közelében viseljük, és
- a jövőben *soha, senkinek ne mondjuk el, hogy ők bújtattak minket.*

Október 18-án levonultunk a bunkerba, ami egy kb. 175 cm mély és kb. 80 cm széles deszkával fedett árok volt, ahova földbe vájt lépcsők vezettek. A deszkázaton földhányás volt, a bejáratot kukoricaszárakkal fedték le.

Ülőhelyül egy kb. 50 cm. magas földpadka szolgált, amin szénaterítés volt. A délelőtt folyamán megeredt a kiadós őszi eső. Délre már 10–15 cm-es víz állt a padlón, a tető is átázott, de az eső nagy része a lépcsőkön zúdult le.

Átázva, agyonfagyva vártuk a sötétedést, vizes cipős lábunkat a padkára húztuk. Este jól befűtött konyha és meleg vacsora várt bennünket, de szegény apánknak kiújult az isiása és nagy fájdalmai voltak. Mégsem volt hajlandó helyet cserélni velem és a szalmaszákra feküdni.

Az eső másnap és azután is tovább esett, befogadóink is belátták, hogy a bunkerba nem lehet visszamennünk.

A következő kb. 6 hetet egy 90x120 cm alapterületű kis féltéglából épült budiban töltöttük, ami árnyékszéknek épült, de még nem vették használatba. A bejáratot teljes szélességben gyalult deszkából készült ajtó fedte, melynek deszkái között, kb. 2 mm-es rések voltak, a világítást a hátsó oldalon lévő 12x25 cm-es szabad nyílás adta.

A hátsó falon egy 20 cm mély tároló polcrendszer volt, mindenfélel megrakva.

Nekünk még a reggeli sötétben kellett oda bemennünk és sötétedés után jöhettünk ki.

Reggelire planta teát, kenyeret, szalonnát és pálinkát kaptunk, napközi fogyasztásra valami kétszersült-félét és a helyben termett gyümölcsökből készült lekvárt. Este meleg vacsorát kaptunk, főtt krumplit, káposztát és hetente 2–3 alkalommal a helyben nevelt házinyulak húsát, sütve vagy főzve. Szóval nem éhezünk, étellel el voltunk látva.

A bujkálásunk első időszaka azért a háziak minden segítőkészsége mellett is nehéznek bizonyult. A kis kamra egyik oldalán a bejáratnál édesapánk ült, egy kb 40 cm magas kis hokedlin, én azon az oldalon belül a polc mellett egy kb 20 cm magas sámedlin. Szemközt középen édesanyánk ült egy kb. 30 cm magas kis zsámolyon. Télikabátba öltözve ültünk, lábaink az idő hidegre fordultjával egyre inkább átfáztak, elgémberedtek. A változatosság kedvéért talpainkat időnként a szemközti falra raktuk fel.

Bár nem éhezünk, három hét után az étkezés egyhangúsága, megtette hatását.

Arról suttogtunk (hangosan nem beszélhettünk), főképpen anyuka és én, hogy miket fogunk enni, ha egyszer szabadlábra kerülünk. A vágyott ételek

közt első helyen szerepelt a bableves kolbásszal, a krumplis nudli, ünnepi étel vágyaként pedig fasírozott hús vadas mártásban és krumpli fánk.

Szegény apukának isiászos fájdalmai és időnként szívpanaszai lehettek, nem panaszkodott, csak nyúlt a táskájáért, tablettáért, vagy injekcióért, amit az adott körülmények között nem volt könnyű beadnia.

Újságot nem láttunk, a háziak tudósítottak azokról a hírekről, amiket a magyar rádió bementetett. Csalódottak voltunk, hogy a front a vártnál sokkal lassabban közeledett.

Szórakozásunkat a polcokon lévő régi *Színházi Élet* példányok olvasgatása biztosította, amennyiben elég világos volt.

Mosakodni egyszer egy héten tudtunk, lavorból, langyos vízzel. Nagy problémáink voltak az emésztés végtermékeivel. Budi nem volt. A háziak is a szabadban, bokrokban végezték dolgaikat.

A kisebb ügyek viszonylag egyszerűen elvégezhetőek voltak, a nagyobbak annál több problémát okoztak. Egyrészt, mert azokat el kellett ásni, hogy nyom ne maradjon (a csütörtökönként járó öreg kerti munkás mindenre nagyon figyelt; az is nagyon gyanús volt neki, miért van a kis kamra oly régen zárva). Számunkra a fagyok beálltával az ásás egyre nehezebbé vált. A több hetes mozgáshiányos élet pedig a bélműködésre sem jól hatott.

Mindemellett körülményeink a gettóban, internálótáborokban élőkénél sokkal, sokkal jobbak voltak.

November 5-én vasárnap kora délután halljuk a kis ablaknyíláson át, hogy házigazdánk hangosan beszél a kutyájához: „Nézd, Bobikám, jönnek a német katona bácsik, ketten is vannak”. Ez nekünk szóló jelzés volt.

Rettegve vártunk, miért jöttek, mi a céljuk? Bejárták az egész kertet, a háziak nagyon barátságosan fogadták őket, s bár németül csak egy-két szót tudtak, vidáman kommunikáltak bőséges pálinkázgatás mellett.

A látogatás 1½–2 órát tartott. A háziak sem tudták, hogy hogyan és miért kerültek ide a németek.

A németek – valószínűleg gestapósok – látogatása a következő két vasárnapon, november 12-én és 19-én is megismétlődött. Ezek hasonlóképpen zajlottak le, mint az első látogatás, azzal a különbséggel, hogy 19-én a hosszas búcsúzkodást a mi rejtekünk előtt folytatták, és az egyik gestapós nekidőlt a deszka ajtónak. Még ma is emlékszem a rések között átlátszó köpenye szürkészöld színére.

Amit akkor éreztünk, azt nehéz volna reprodukálni.

Anyánk félelmében bélgörcsöt kapott, apánk szívgyörcsöt, én valami fagyos révületbe estem, nem ezen a világon lévőnek éreztem magam. A budit

nem akarták kinyittatni, de érdeklődtek, hogy mi van ott? Mikor végre búcsúzásukat hallottuk, nem megkönnyebbülést, hanem valami agyonsújtottságot éreztünk.

Este házigazdáink is nagyon megviseltek voltak, és ennek hangot is adtak.

Néhány nap múlva egy este elmondták, úgy látják, nem tudnak minket tovább bújtatni: „Isten tudja, mit akartak ezek a németek, és az öreg segítő is nagyon akarja már látni, hogy mi van a kis épületben”.

És bár a hadi helyzet biztató volt, az oroszok elérték a Duna déli szakaszát, de helyzetünk már túl veszélyesnek látszott bújtatóink számára és a mi számunkra is.

Következő este édesapám felkereste egyik régi betegét, aki melleleg nyugalmazott rendőrségi detektív volt és áprilisban felajánlotta, hogy külterületi házában menedéket ad számunkra, ha szükséges.

Most azonban, mintha ezt soha nem mondta volna, a kérést durván visszautasította, és apánkat azonnali távozásra szólította fel.

Ezek után, miután senki nem volt, akihez fordulhattunk volna, szüleim úgy látták, nincs más lehetőség, mint visszatérni az otthonunkba. Ezt a döntést támogatta a kedvező hadihelyzet; a szovjetek átkeltek a Dunán, Kaposvár hadi kiürítése elkezdődött.

Hogy a várható reagálásokról azért tájékozódjunk, édesanyánk a következő este parasztasszonyos fejkendőben – M. J. kíséretében – felkereste a város egyik tiszteletben álló idős, liberális ügyvédjét, arra kérve, hogy rendőrségi kapcsolatait kihasználva tapogassa ki, mire számíthatunk, hazatérésünk esetén.

E. F., a közismerten nem németbarát rendőr százados azt üzenté, hogy a hatóságok már a kiürítésre, elmenekülésre készülnek, részükről már biztos, hogy semmiféle akció nem indul ellenünk, de hogy a nyilas város- és pártvezetés reakciója mi lesz, azt nem lehet előre látni. Azt tanácsolja, ha nincs más lehetőségünk, térjünk vissza lakásunkba.

A visszatérés

Mikor november 25-én, szombaton visszatértünk lakásunkba, a bejárati ajtó nyitva volt, a belső szobák erősen átrendezve, de sehol egy lélek, csak a kis-kutyánk járt örömtáncot körülöttünk.

Anyuka elindult az udvari szárny felé, ahol egy nagy létszámú társaságot talált együtt.

Dr. H. J. rögtön felállt, és az ebédlőbe hívta édesanyánkat, aki kérdésére elmondta, hogy vissza kellett térnünk, szeretnénk megtisztálkodni és valami

hálóhelyet találni. Dr. H. J. válasza az volt, hogy nem tudja, hogy ez lehetséges-e. A lakásban nem maradhatott csak 6 ember, és ők befogadtak egy másik baráti szegedi családot is. Most meg kell beszélnie velük a helyzetet. Jó 10 perc múlva dr. H. J. megjelent, és sajnálattal közölte, hogy a másik családfő, H. K. kijelentette: „Körözött személyekkel nem hajlandó egy lakásban lenni. És ha azonnal nem távozunk, jelenti a városi nyilas pártnak.”

Édesapám nyugodt hangon válaszolt: „Mi most eltűnünk, de a szovjet csapatok néhány nap múlva itt lesznek; én azt üzenem H. K. úrnak, hogy nem akarom akkor itt találni.” Hogy a kiutasító döntést egyedül H. K. hozta-e, vagy közösen határoztak így, azt sosem tudtuk meg.

Mikor végleg visszatértünk, csak H. J. családja volt a lakásban.

Otthonunkból kiűzve, csak egy lehetőségünk volt, a szemközti házban lakó, ugyancsak kivételezett barátainkhoz, F. P.-ékhoz csengettünk be, akik internálását néhány nappal előbb megszüntették.

A fogadtatás kedves volt, szerény készleteikből vacsorát adtak, helyszűke miatt befogadni nem tudtak. A fő eredmény az volt, hogy kaptunk egy álkulcsot, amivel a házunk földszintjén lévő várót és rendelőt kinyithattuk, ott sötétben megmosakodhattunk és az éjszakát hárman az ott lévő kanapén tölthettük. Kora hajnalban apánk elment az orvosi körzetébe, átmeneti bűvőhelyet keresni és valami élelmet szerezni.

A következő napok eseményei előttem teljesen összefolynak. Különböző helyeken, fáskamrákban, pincékben, éléskamrákban töltöttük a napokat.

Segítőink nagyon készségesek voltak, de mindenki félt valakitől.

A november végi bujkálásunknak volt egy velem kapcsolatos epizódja, ami szüleimet nagyon megrendítette. Egyik nap, amikor már nem maradhattunk egy fáskamrában és még nem tudtuk, hogy hol fogadnak be bennünket, kifakadtam: „Miért nem vetünk már véget az egésznek, vegyük be már végre azt a mérget, ami apám orvosi táskájában van!”

Szüleim nem értették, hogy hogyan mondhat ilyet egy 17 éves gyerek, én nem értettem, ők még miben bíznak? Mit remélnék? Apuka rögtön nekiindult és a Cseri városrész szélén talált egy újabb helyet számunkra.

Édesapám igen bátor volt. Ő napközben járta a város mellékutcait, ahol már a menekülési pánik uralkodott. 30-án apánk találkozott M. J.-vel, aki közölte, hogy még aznap este nyugodtan visszamehetünk, az öreg segítő megnézhetette a kamrát, a németek pedig elhagyták a várost. Így a város körüli tűzharcot december elsején az ő kertjükből, távolból nézhettük.

Ha nem megyünk a bűvőhelyünkre, sorsunk másképp alakult volna. A kivételezettek, árja-párja zsidókat és mindenkit, akit az új nyilas törvé-

nyek annak tekintettek, a város Sétatér utcai iskolájába internálták. Szűkös körülmények között, egyik teremben a nők, másokban a férfiak, szalmaszákokon helyezkedhettek el. Ottlétük során éles helyzet csak egyszer adódott, amikor két részeg nyilas fegyveres el akarta onnan vinni a zsidókat. Az őrzéssel megbízott polgárőrök ezt derekasán, sikeresen megakadályozták. A front közeledésekor körülbelül november 22-én az internálást megszüntették, az ott lévőket hazaengedték. Úgy tűnik, ha az internálást választjuk, napjaink nyugodtabban telhettek volna.

Veszélyeztetettségünk azonban nem lett volna kisebb, néhány nyugat-dunántúli helyiségből november folyamán a maradék zsidókat is deportálták.

Az ágyúzások viszonylag gyors elülte után, december 3-án visszatérhettünk otthonunkba. Az ellenünk kiadott körözésnek most már senki sem akart érvényt szerezni. Éltük – a többi városi polgáréval azonos jogok és feltetelek között – a háborús hónapok gyakran zaklatott, máskor nyugodtabb életét.

1944

© Fortepan, Saly Noémi

„Lehet, nevetni fognak, de még most is várom őket”

Kóser és tréfli. Éhség és sóvárgás. Revízió és csalódás. Holokauszt és újrakezdés. Nagyjából ezek a fogalompárok motoszkáltak bennem, amikor 2015 végén a fejembe vettem, hogy írok egy erdélyi zsidó receptes könyvet. Ez az elhatározás minden bizonnyal egy hosszabb folyamat eredménye volt, amiben a szégyen is bőven közrejátszott. Szégyelltem, hogy bár sokszor egy minjánra való férfi sincs már az erdélyi hitközségekben, az ottani emlékezetpolitika, az anyaországban lassan hivatalossá váló háritáshoz idomulva, meg sem próbálja a felelősség irányába terelni ezt a narratívát. Szégyelltem, hogy az általam ismert, egykor magyar többségű településeken úgy közlekedünk a régi zsidó negyedekben, hogy már eszünkbe sem jut, talán épp a mi dédszüleink, nagyszüleink költöztek az elhurcoltak helyébe 1944 májusa után. Szégyelltem, hogy a flódnin kívül, amiről utóbb kiderült, hogy legfeljebb a nagyobb városok asszimilálódott közösségeiben ismerték, az erdélyi zsidó konyháról alig valamit tudok. De tudtam azt, marosvásárhelyi születésű lévén, ahol a családi szálak sokfelé érnek, hogy kapcsolatba léphetek túlélőkkel, akik mesélhetnek még a kóser háztartásokról, a szellemi és kulturális hagyatékáról.

Az ételről való beszéd, illetve a beszéd által felpiszkált emlékek azt mutatják, hogy a háború után a kóser hagyományokhoz való ragaszkodás legalább akkora küzdelmet jelentett, mint az azokról való lemondás. Előbbi esetben azért beszélhetünk küzdelemről, mert a túlélők olyan recepteket és ételeket idéznek fel, amiket – túlságosan fiatalok lévén – a holokauszt előtt nem főztek, legfeljebb emlékfoszlányokból, illatokból, ízekből, az anyáktól ellesett mozdulatokból rakták össze utólag. „Nem voltam koros, de láttam anyámat”, „Emlékszem, anyám valahogy így csinálta...”, stb. De ugyanilyen küzdelem a lemondás is, hiszen a hagyomány megszakítása csak következménye

a család és a közösség szétszakíttatásának, amivel minden túlélőnek egyedül kellett megbirkóznia.

Velem, kívülről jövővel szemben könnyen felmerülhet az egzotizálás vádja, elvgre kilencvenegynéhány éves emberek emlékeit felfakasztva épp a holokauszt során elvesztett anyák főztjére és háztartására irányuló kérdéseket feszegettem azért, hogy a kommunista Románia jegy- és csajkarendszerében tapasztalt eltréflisedéshez, esetleg a kóser tradíciókhoz való, sokszor embert próbáló ragaszkodásig eljussunk. Csak sejtettem, hogy ezt a vitatott távolságot részemről a kíváncsiság, a megkérdozettek részéről pedig a nosztalgia faragja mind rövidebbre, és ezzel tán elkerülhető lesz az elidegenedés. Mentségemre tehát, aki sem történész, sem társadalomkutató nem vagyok, a kísérleti módszertan hozható fel: ti. a gasztronómia felől közelítve kimozdultunk abból a dermedtségből, ami a holokauszt-túlélőket rendszerint belekényszeríti az újramesélés paneljeibe, bennünket, kérdezőket pedig abba a szűk részbe, ahonnan a holokauszt legfeljebb egy kimerevített pillanatnak tűnik, nem pedig egy tágabb folyamatnak, amiben mindez megeshetett. Szerettem volna megmutatni, elsősorban az erdélyieknek, azt a világot, amelynek elpusztításáról nap nap után nem vesznek tudomást. Ablakot szerettem volna nyitni az elveszejtett világra, mert az egyre hangosabb gyűlöletbeszéd elnyomja az emlékezetet. Egy emlékkönyvet akartam írni, amelyben sok érdekes, esetleg ismerős étel mellett kirajzolódnak személyes életutak, és felsejlenek egy közösség mindennapjai.

A közel két évig tartó interjúzás során igyekeztem mindenhová eljutni. Marosvásárhelyen, a már említett kapcsolatoknak is köszönhetően, ez könnyen ment. A legtöbb észak-erdélyi város esetében viszont ismeretlenül telefonáltam körbe a hitközségek vezetőit, majd rövid telefonos egyeztetést követően ugyancsak ismeretlenül állítottam be az interjúalanyaimhoz.

Hasonlóképpen jutottam el 2017 nyarán Érmellékre Kain Helenához, aki nekem mindörökre Lea néni marad, és akihez, temérdek interjúzást követően, a mai napig visszajárok. Nem azért teszem ezt, mert minden egyes találkozásunk alkalmával előkerül még egy aprócska részlet, amely tovább kerekíti a 73 évig magában tartott történetet, hanem azért, mert a hosszú, már-már felfoghatatlanul makacs hallgatását megtörve, végérvényesen rajtam nyugszik annak felelőssége, hogy útítársa maradjak és átsegítsem az emlékezés okozta gyötrelmeken. No meg azért is, mert nagyon megszerettük egymást.

A beszélgetésünk elején, a panelből való kilépést dokumentálva, meghagytam azokat az időugrásokat és csapongásokat, amelyek az elfojtásokat

és eltereléseket követték. A továbbiakban, a könnyebb olvashatóság érdekében kronológikusan rendeztem Lea néni történetét.

Háztartás

Amikor először mentem hozzá, átvágva a poros Érmelléken, amely eleve is évtizedeket röpített vissza az időben, megegyeztünk, hogy a deportálásról nem fog beszélni, és arra kért, Leának vagy Lajkának szólítsam. Én megerősítettem, hogy miért jöttem – receptek, kóser hagyományok, esetleg tréflire fanyalodás. Meg se várta, hogy befejezzem, azonnal le-
szögezte:

– Énnálam eddig még minden kóser volt. Ma is az. Csak most már nem tudunk vágni majorságot, nincs, aki levágja. Azt mondják, nem érdemes, hogy jöjjék. Pedig nem jól teszik. Régebben mentünk Váradra. Vagyis először mentünk Károlyba, utána Szatmárra, amikor már Szatmáron sem volt, akkor mentünk Szigetre, utána meg Várad jött. Sakter már ott sincs, de kóser hús van. Mi a majorsághúst szeretjük inkább, nem akarok marhahúst enni. Könnyebbnek érzem. S hogy falun lakunk, tartunk is majorságot. Mi adunk neki enni, így tudjuk, hogy mit eszik. (...) Régebben ez a rész ortodox volt. Nagyobb városokban voltak neológok, sztateszkuók, de most már nincsenek.

Mi öten voltunk testvérek, de sajnos egyedül maradtam. Én egyedül jöttem haza. A két bátyám munkaszolgálatos volt, őket még '42-ben hívták be. Engem, az anyukámat, a nővéremet, neki volt egy gyereke, ők is nálunk laktak, mivel a férje munkaszolgálaton volt, és a kisebbik öcsémet, minket deportáltak. Május 3-án összeszedtek és akkor Auschwitzba érkeztünk. Akkor éjjel, amikor megérkeztünk... ott akkor már vége volt nekik. A szatmári gettóba' voltunk két hetet, s onnan mentünk Auschwitzba. Azaz nem mentünk, hanem vittek bennünket. SS-ek akkor még nem voltak itten. Később jöttek... Addig ők [a magyarok] csinálták. Nem is kaptunk semmi segítséget tőlük. Mi nem voltunk a senkié se tulajdonképpen. A magyarok most is azt mondják, hogy nem ők voltak, a románok azt mondják, nem ők deportáltak. (...) Énnekem, ha nem lett volna a két nagyobb testvérem, akkor én nem jöttem volna haza. De gondoltam, valakit mégis csak talállok a családból... Itt hat zsidó család volt összesen, ezek majdnem mind rokonok is voltak. Háború után csak én maradtam. Én csak későn jöttem haza. Felszabadultunk Bergenben áprilisban, de én csak november elsején jöttem haza, mert nekem

nagyon sok tetűm volt. Nagyon-nagyon sok. Nem gondoltam én annak idején, hogy én valamikor élni is fogok. Huszonnyolc kilóval szabadultam... – elhallgat, ezzel mintegy jelezve, hogy a nehezen túl vagyunk, és nem is kíván visszatérni rá.

– És a lágerben beszéltek ételekről, receptekről?

– Hát, biztosan beszélünk, mert éhesek voltunk, és éhes ember mindig ennivalóról beszél... De nem is tudom, mi itthon *csólentet* csináltunk, ez volt a zsidó eledel. És volt még valami, amit nem mindenki ismer, azt úgy hívják: *geringli*... Ezt úgy csinálják, hogy megfőzik külön a zúzat, nem a levesben, csak vízzel meg egy kis sóval. Amikor ez megfőtt, felvagdadják. Nem húsdarálón darálják, hanem vágókéssel felaprítják ilyen kis apró darabokra és összevegyítik nyers fokhagymával. Egy másik edénybe sütünk egy kis hagymás zsírt. Ebbe a hagymás zsírba beletesszük a masszát, a geringlit. És teszünk bele egy nagyon kicsi rántást, és hagyjuk együtt főni. Mikor megfőtt, tojással még berántjuk. Egy vagy két tojással. Nálunk péntek este volt még hal, mert itt nagyon sok halat fogtak, csak lecsapolták a vizet és már nincsen. Volt a húisleves, s utána volt a geringli. Ez egy kisebb nyalánkság volt, mert ahol öten voltak, ott nem is lehetett abból jóllakni, épp csak megkóstoltuk... Kenyérrel, mert zsíros. Mert valamikor nálunk csak zsír volt, olajat mi nem is használtunk. És ennyi az egész.

Egy darabig hallgatunk. Szeretném visszakanyarítani a beszélgetést a fiatalkorára, keresve valami választvonalat, ami lehetővé teszi a kíméletes korszakolást. Végül megreszkírozom a kérdést:

– És hány éves tetszett lenni, amikor...?

– Hús! – vágja rá.

– Akkor már tetszett látni, mit hogyan csinál az édesanyja?

– Hát nem nagyon, mert nekünk volt egy vegyesboltunk, és én inkább ott voltam. Nem nagyon foglalkoztam a főzéssel. A főzéssel anyukám foglalkozott, de azért láttam, hogy csinálja. Mikor hazajöttem, eszembe se jutott, hogy lehet ezt másképpen is. Mert annak idején azért kerültek haza fiatalok... Mondjuk, csak fiatalok kerültek haza, és nem volt mit enni, ki voltunk éhezve. Kaptunk mi ennivalót az angoloktól, de nem azt, amit mi készítünk. Úgyhogy nekünk muszáj volt valamit csinálni...

– És mi volt az első kóser étel, miután visszajöttek?

– Nem emlékszem, hogy mi volt az első, de biztosan hús volt... Soha nem gondoskodtam ezen, mert akkor már nem voltam éhes. Ennivalóra akkor gondoskodik az ember, amikor éhes... Én is valamikor régen azt mondtam, nem fogok enni, mert nem akarok hízni. Mert nem voltam sovány. Nem vol-

tam kövér se nagyon, de sovány sem. Sokszor gondolok vissza, milyen jó lett volna *akkor* egy kis darab kenyér. Ha egy darabka kenyérral jóllaktam volna. Elfelejteti az ember. Ez egy adottság: hogy az ember felejt. Nem is tudom, mi lenne, ha az ember nem felejtene. Máma sokszor gondolom, hogy én egy napig se bírnám ki, amin mi túlmentünk. Nagyon nehéz volt. Most is nagyon nehéz, mert nincs az embernek senkije. Nekem nincs senkim. Se testvérem nem jött haza, se nagynéném, se unokatestvérem. Eddig jó volt, mert láttam, és nagyon szeretek olvasni. De most már gyengült a szemem, és hiába van szemüvegem, nem látok. Most csak a televízió maradt... Ki tudja, még meddig bírom. 94 éves vagyok. Nem is akarok élni sokat. Nekem elég volt. Nagyon nehéz. Nem lehet azt elmondani, hogy az embernek milyen nehéz, ha nincs hozzátartozója. Van, aki gondoljon. De az nem ugyanaz, mintha lenne valaki a mieinkből...

– És a hitközségből nem látogatnak el Lea nénihez?

– Nagyon ritkán. De ilyen fiatalok nem is nagyon hiszem, hogy vannak.

– Van tíz férfi, mondjuk, egy Kádistrá?

– Nem tudom. Az apukám itt halt meg, 1928-ban, amikor én ötéves voltam. S akkor én minden évben szoktam tartani a *Jorcájtot*.¹ Akkor megkérdeztem tőlük [a szatmáriaktól], hogy hogy legyen, mert azon a napon szokás Kádist mondani... Nem én mondom, hanem a férfiak. De azt felelték, nem biztos, hogy össze tudnak hozni tíz embert, úgyhogy akkor Váradon beszéltem meg, azóta ott mondják a Kádist, más összeköttetésem nincs nekem... Évente egyszer, mondjuk, eljönnek hozzám, mivel kapom ezt a német segílyt. Kapok egy papírt, amit alá kell írnom, hogy még élek. S akkor meghosszabbítják, és kapom minden három hónapban... Nem is lenne semmi baj, mert mindenem meglenne, csak a fiatalságom nincs.

Hogy oldjam a hangulatot, visszakanyarodunk a kóser háztartásra.

– Lea néninél külön van a húsos és tejes edény?

– Igen. És megvan a húsvéti edény is. Jöjjön, a tejest és a hússot megmutatom, a másik fenn van a padláson. Jöjjön!

Kimegyünk a konyhába, hogy lefotózzam a kóser kredencet. A kutya, egy kivénhedt kuvasz vadul ugat. Lea néni gondozója, egy román asszony, Ica (ejtsd: Ika), igyekszik magyarul beszélni hozzám, és megmutatja a törlőkendőket is. A tejes kék, a húsos piros, ahogy dukál.

– *Și dumnevoastră cum ați învățat să gătiți cușer?*² – kérdezem tőle románul, s hogy ez a kölcsönös tisztelet jele-e, vagy valami óvatos előzékenység, amivel biztosítjuk egymást a jószándék felől, a mai napig nem tudom, arrafelé nehéz ezt eldönteni.

– *A stat doamna Lajka lângă mine. Gătim în oale diferite. Mâncarea cu carne separat, cu lapte separat. Și la șpălat vase facem separat. Până ce nu terminăm cu un fel, nu începem celălalt. Le și clătim separat, le și uscăm separat, le și aranjam în dulap separat.*³

Visszacihelődünk a kis szobába, újra rákérdezek a Ceaușescu rezsimre.

– Én még mindig nem egészen értem, hogy tudták megtartani a kóser szokásokat. Hát nem jegyre adták az ételmezt? Nem kellett beszoigáltatni a jószágot a téeszbe?

– Ha hiszi, ha nem, Ceaușescu idejében mindig volt kóser hús. A keresztények is vették, mert az gondolták, hogy ez tisztább.⁴ Az emberek tartottak állatot, jött a sakter és vágott. Vagy megvették a piacon és azt vágta le... Esetleg itt helyben vették meg valakitől.

– És volt kóser pékség is?

– Volt. A macesz lisztet deportálás előtt itt készítették. Összeálltak többen és úgy csinálták. Későbbben készen vettük. Most Izraelből kapjuk. Mert most már nem éri meg csinálni. Kevesen vagyunk, kevés kell: nincs, aki fogyassza. Évről évre egyre kevesebben vagyunk. – sóhajt egy nagyot, majd hirtelen témát vált. – Van nekem egy lepedőm, amit Bergenből hoztam. Rajta van a bergeni felirat. Én odaadnám valakinek, aki tud rá vigyázni. Állítólag Szatmáron csinálnak egy zsidó múzeumot. De mindig csak ígérik, és látom, hogy nem történik semmi. Pedig valamikor itt nagy volt a közösség.

– Van egy lepedője? – kérdezem hitetlenkedve.

– Igen, van egy lepedőm! – kacag.

– Meg tetszik nekem mutatni?

– Meg, persze! – vágja rá, és már indulunk is a kis szobába. Kilencvennégy évesen olyan fürge, olyan eleven, én pedig olyan otthonosan követem, hogy egy pillanatra eltűnik a köztünk levő korkülönbség, és összébb húzódik az ismeretlenségből adódó távolság is. Karjára teríti a kikeményített vásznat, megkeresi a csücskét, ahol a horogkeresztes tábori pecsét van, gyorsan végigsimít rajta és kiszakad belőle egy sóhaj. Meg se kérdezem, hogy megfoghatom-e, megismétlem a mozdulatát, a sóhaját. Miután lefotózom, gondosan összehajtogatja, ráhuzza a nejlonfóliát, majd visszarakja az ágyneműi közé.

– És megy még ma valahová? Szatmárra? Kér egy kávé? Nem eszik egy kis süteményt? – kérdezi egyszuszra.

– Megyek Szatmárra, igen. Úgy volt, hogy találkozom valakivel, de az illető lemondta. Előtte nagyon örült, hogy beszélgetni fogunk szakácskodásról, de aztán lemondta. Figyelmeztettek a hitközségnél, hogy a deportálásról nem fog beszélni, de végül a szakácskodásról sem akart.

– Hát, a deportálásról senki nem beszél szívesen... Felkavarja az embert. Volt, hogy én is álmodtam, és amikor felébredtem, olyan rossz volt, hogy nem igaz... Újraéltem ugyanazt, ami volt. A férjemmel ez nem nagyon volt téma köztünk. Nem zártuk be, de nem nagyon emlegettük. Volt rá eset, ha valami hasonló történt... De tulajdonképpen nem volt rá kíváncsi senki. Azt tudták, hogy nagyon nehéz volt. De nem beszéltek róla. Tudta mindenki, hogy mi történt... Nem volt már akkor elzárva a világ. '45-ben, '46-ban már beszéltek erről. De mit segítettek vele? Semmit!

Felvetem, hogy talán azért is lenne fontos beszélni erről, hogy soha többé ne ismétlődhessen meg, erre letorkol:

– Igen, úgy lenne jó! De az ember nem ilyen. Nem erre van teremtve, vagy mit tudom én...

Elbeszélgetünk még, hogy milyen is volt '40 előtt az élet. Felidézzük a hájdert, a péntek estéket, amit valamelyik bátyja tartott az édesapja helyett, aztán rátérünk az élelmiszer tárolására, ami *fridzsider* hiányában ugyancsak nehéz volt:

– Leengedtük sokszor *kosornyával* a kútba, mert a víz tetején hideg volt. Úgyhogy sokszor úgy maradt meg a hús, hogy pénteken megfőztük, és akkor leengedtük a kútba. A kosornya egy ilyen fonott valami volt, olyan, mint ma a *neccpungák*,⁵ de akkor még pamutból csinálták, mert nem volt még nejlon. Abba beletették az edényt, és ráakasztották a kútágásra, és ráengedték a víz tetejére. Aztán volt pince. Jégverem is volt, de mi azt nem használtuk. Az inkább a korcsmákban volt. Nyáron ugyanis nem lehetett tartani a sört. Nekünk nem kellett, mi kóser bort ittunk a Kiddishez.⁶ Endrédén túl van egy falu, Pir a neve. Ott nem sok szántó föld van, inkább szőlősök. A zsidóknak is volt szőlőjük, ők csinálták a kóser bort.

Lassan szedelőzködöm, elcsomagol pár süteményt az útra, megbeszéljük, hogy meglátogatom a következő hónapban. De addig, ugye, sokszor beszélünk majd telefonon, kérdezem. Igen, ha nem veszem fel, az udvaron vagyok, de hívjon, amikor csak akar. Hívom. És minden alkalommal megkérdezem, mit vigyek. Semmit, mondja, nem akarom, hogy *költségeskedjen*. Indulás előtti napon aztán mégis sikerül meggyőznöm, hogy nem költségeskedem. Kóser csirkeaprólékra és szárnyra vágjuk. Esetleg egy kis felvágottra, mert azt évtizedek óta nem evett. Amikor megérkezem, bepakoljuk a húst a hűtőbe, majd lehuppanunk a kis kanapéra és folytatjuk a konyháról meg a családról szóló beszélgetést. Mesél az édesapjáról, aki tüdőlövést kapott az első világháborúban, évekkel később az vitte el. Ötéves volt még, csak arra emlékszik, hogy sok ember gyűlt össze náluk és az anyukája zokogott.

– Másra nem emlékszem. Az az igazság, hogy az ember lehetőleg kerülte, hogy a fájdalmas dolgokról beszéljen. És el is voltunk foglalva. De addig volt jó, amíg el voltunk foglalva. Mert most ráérek egész nap gondoskodni.

– És min tetszik gondoskodni?

– Én azon gondoskodom, hogy hogy is volt... – vesz egy mély levegőt és nekilódul. – Hogy vittek minket el? Hogy volt Auschwitzban?

A gettó

[Mert] nem szóltak előre, hogy eljönnek értünk. Nagyjából húsvét és pünkösd között lehetett. Emlékszem, nagymosáshoz készültünk és akkor éjjel... mert a házunk nagyon közel volt az úthoz... akkor egész éjjel folyton ott járkáltak a környéken, figyeltek, daloltak. Hát, jókedvük van, mert fiatalok. Ilyesmire gondoltunk. Újságban nem lehetett olvasni. Rádiója meg kinek volt annak idején! De, akinek volt is, nem mondta meg a szomszédnak, mert félt, hogy akkor ő kerül bajba. Volt itt egy család, Amerikából jöttek haza. És azok hallgatták az angolokat. Onnan lehetett tudni, hogy valami történik. De mi azt hittük, hogy [a magyarok] majd visszavonulnak és nem lesz semmi... Mi nem gondoltunk rosszra, mert Románia már közel volt a felszabaduláshoz, augusztusban ki is ugrott. Bennünket májusban vittek Auschwitzba. Ha pár hónapot kibírtunk volna...

Elhallgat egy pillanatra, nekem meg eszembe jut, hogy száz kilométerrel odébb, Máramaroszigeten Elie Wiesel nagyjából ugyanezt a megkésettséget okolja: „Este magunkra maradunk az udvaron, a szovjet tüzéséget figyeljük. A becsapódások nyomán fény villan a hegyek tetején. A távolság? Vagy húsz kilométer lehet. Kis szerencsével a Vörös Hadsereg hamarabb ideér, mint a vagonok.”⁷

– Lett volna itt olyan ember, aki eldugott volna engem – sóhajt. – Jónás Dumitrunak hívták. Egy román ember. Mert mi... mert mi nem bíztunk a magyarokban... Nem, nem bíztunk bennük. Nem is voltunk hozzászokva, mert mi románok között laktunk. Ezzel az emberrel jóban voltunk és tudom, hogy szívesen elbújtatott volna. Félt a szomszédától, meg nem is maradtam volna, az az igazság, de elbújtatott volna. Én nem akartam elválni a családtól. Ami a családdal lesz, az legyen velem is. Mert az egész családot nem lehetett, mert kutattak volna. És akkor éjjel járkáltak... Úgy látszik, vigyáztak, hogy meg ne szökjünk. De minekünk eszünkbe sem volt, mert nem tudtuk, mi vár ránk. És reggel beállított a tiszthelyettes. És volt még vagy három-négy

ember, aki ilyen *consilier*⁸ volt, azok is bejöttek hozzánk. Elkérték tőlünk az ékszereket, lereszelték a fülbevalót a fülemből. Kérdezték, hogy van-e gyűrű, mondták, hogy mindent adjunk oda. És pakoljunk össze, mert visznek minket. Ennyi volt az egész. Nagyon jól ismertük őket. Lereszelték a fülbevalót. Erre mi meglepődtünk: hogy hát mi történik velünk? Mert tulajdonképpen mi nem szenvedtünk azelőtt semmit. És nem tudtuk, hogy mit akarnak. Anyukám nagyon sírt és azt mondta, hogy mi ide biztosan vissza... nem fogunk visszajönni többé. Nem tudom, valahogy nem fogtuk mi fel, hogy minket elvisznek. Nem gondoltuk mi annak idején, hogy nem fogunk visszakerülni. És hogy mindent széjjelhurcolnak, és üresen marad minden. Bár az sem érdekelt volna. Csak az élet maradjon meg. És a család. Mondták, hogy pakoljunk össze. Vigyünk egy hétre való ennivalót, ami eláll. Hogy Szatmáron összpontosítják ezt a falut. Illetve három falut, mert három volt itt, ami egyhez tartozott. Aztán szekérrel mentünk innen Szatmárig. Szekérrel soha nem jártunk Szatmárra. Azelőtt legfeljebb Károlyig mentünk szekérrel. És letettek oda a templomba.

Kellett vinni innen párnát, takarót is. Mert úgy mondták, hogy vagy egy hétig leszünk ott, és majd onnan visznek munkára. Mert nem mondták meg az igazat. Víz az volt, mert a Tompa utcai zsidó templomba vittek bennünket. Hoztak az ismerősök is ennivalót, bár nem volt szabad nekik hozni, mert azt mondták, hogy ha szóba mernek velünk állani, akkor őket lövik le... Gondoskodom, hogy milyen volt. Mert én nem vagyok felejtős, elég jó a memóriám, de vagy egy hete, mióta mindig beszélünk, nem tudom, mintha bebádogozták volna a fejemet. Folyton vissza akarok emlékezni, és... rám törnek a rossz érzések... Igen, a Tompa utcában volt a gettó. Vízünk volt, ennivalónk is volt valamennyi. Vagyis volt kenyérünk, és ahol van kenyér, ott már nincs éhség. Igaz, akkor még nem tudtuk, hogy mi az igazi éhség, és azt sem tudtuk, hogy milyen, amikor csak kenyeret lehet enni. Nem lehetett kimenni. Csendőrök vigyáztak ránk. Nem ismertem őket. A kisgyerek négyéves lehetett akkor, nem akart levetkőzni, mert azt mondta, hogy sokan vannak itt, látnak.

– És ezzel Lea néniék hogy voltak? A szeméremmel? – szakad ki belőlem.

– Nem tudom, nem emlékszem rá. Csak arra, hogy sokan voltunk. Aztán, hogy csak nők voltak ott külön, vagy férfiak is? Azt nem tudom, nem emlékszem. De nem, férfiak nem is voltak, mert nagyobb részük munkaszolgálatos volt. Nők voltak inkább. Meg a kisebb fiúk... Fialat voltam, húszéves. Én nem gondoltam semmire. Azt hittem, elvisznek munkára. Mert úgy mondták, hogy munkára visznek bennünket és majd az öregebbeknek készítünk

ennivalót. Ezzel voltunk. Nem tudtuk mi, amikor innen elindultunk, hogy Auschwitzba megyünk. Körülbelül három hétig voltunk ott. De lehet, hogy kettő és fél volt. Én mintha úgy emlékeznék, hogy május 27-én érkeztünk Auschwitzba. Az út három napig tartott. Aztán mikor megláttuk a marhagyonokat, már tudtuk, hogy baj lesz. De még akkor is, amikor megérkeztünk Auschwitzba, és az idősebbeket elvitték a krematóriumba, még akkor is azt mondták nekünk, hogy reggel találkozunk. Mert este érkeztünk Auschwitzba.

Auschwitz-Birkenau

– Kiszálltunk a vagonból. Sorba kellett állani. A férfiak külön. A mamák az öregekkel. Az is, akinek, kicsi gyereke volt. Azok mind külön mentek. Onnan egyenesen vitték őket egy fürdőhelyre. Mert azt mondták, hogy az fürdő. De nem fürdő volt, hanem ott gázt engedtek rájuk. Mi, a fiatalok, mi nem fürödtünk akkor este. Nekünk azt mondták, hogy majd reggel fogunk fürödni. Akkor levágták a hajunkat, és akkor... azon gondoskodom, hogy mi is volt tovább... és akkor onnan minket elvittek a blokkba. A táborban voltak blokkok és akkor minket odavittek, beosztottak. Úgy tudom, hogy ezret mindenféle. Volt 32 blokk. De kettő az nem volt lakható, mert egyik a mosdó volt, a másik a vécé. És akkor minket odavittek, és ahogy beosztottak minket, úgy voltunk... Akkor raktak össze bennünket, tizenhetünket, hogy lefeküdjünk. Hát el lehet gondolni, hogy első éjjel hogy aludtunk. Én nem emlékszem rá, csak azok, akik mellettem voltak, azok mesélték, hogy mit mondtam. Azt mondtam, hogy nem látjátok, most ölik meg a szüleimet. Nem látjátok? Nem látjátok? Mindig ezt mondtam. Nem látjátok? Nem látjátok? És vagy két-három napig nem nagyon tudtak szólni hozzám, mert nem sírtam, de nem tudtam beszélni. Aztán három nap után, úgy látszik... Az az igazság, hogy nem nagyon emlékszem, mert három napig, amíg az út tartott, mi nem aludtunk. Olyan fáradt volt mindenki, hogy azt se tudta, mi történik vele. Reggel, amikor felkeltünk, azt mondták nekünk, hogy találkozunk a hozzátartozóinkkal, de hát akkor már nem volt kivél... Tizenheten aludtunk egy-egy priccsen. Ilyen hármás priccsek voltak és tizenheten feködtünk minden emeleten. El lehet azt gondolni, hogy aludtunk. Ha egyik megfordult, muszáj volt mindenkinek megfordulnia. Mind a tizenhétnek. Ez nem volt elég, de az a deszka nem bírta el bennünket, s minden éjjel mikor melyik beszakadt. És akkor hol egyik, hol másik megigazította, kivette a

deszkát, kínlódott vele egy darabon. És akkor így aludtunk. De az ember, ha fáradt, alszik, meg hát fiatalok is voltunk. Reggel még mindig nem tudtunk semmit, de egy lengyel nő, aki felvigyázott ránk, azt mondta, hogy: „Minek jöttetek ide? A füstbe mentek!” Nem beszélt szépen velünk, igaz, nem is tudott szépen beszélni, az négy éve bírta már... Na, de reggel láttam egyik nagybátyámat és az én öcsémet. De nem volt szabad beszélni. Azt megmondták előre, hogy meg van tiltva a beszéd. Láttam őket. Akkor láttam őket utoljára. És akkor elkezdődtek a napok. Minket előbb elvittek téglát hordani. Mert nem volt elég annyi krematórium, amennyi volt, építettek másikat. Mink ingyen munkások voltunk, mi saját magunk ellen dolgoztunk. De ha akartunk élni, akkor muszáj volt. Nem volt mit tenni. Mert vagy meglöttek bennünket, vagy elvégeztük azt, amit mondtak. Na, és akkor így történt, hogy éjjel felsorakoztattak bennünket. Auschwitz egy olyan hely volt, ahol nappal nagyon meleg volt, éjjel meg hideg. Úgy emlékszem, hogy magasabban volt... én nem jártam azóta ott, de úgy emlékszem, hogy mindig felfelé ment a vonat... És akkor sorba álltunk. Addig mi nem tudtuk, hogy öten kell sorba állani. Na, ki lesz az az öt? Hát, mi voltunk hatan unokatestvérek, de féltünk egymás mellé állani, mert ha hasonlított egy rokon a másikra, azokat rögtön elválasztották és másfele helyezték el, nehogy véletlenül úgy érezze az ember, hogy van valakije. Tulajdonképpen ez egy nagyon rosszaság volt. És akkor adtak délben valamilyen levest. Olyan ágak voltak benne, a levesben. Azoktól, akik már régebben ott voltak, kérdeztük, hogy mi az... Hát nem tudtunk mi enni, ez még az első nap volt. Azok azt mondták, hogy azt azért adják, hogy a menstruáció álljon meg. Mert mit csináltak volna ott annyi nővel. És akkor azt ettük egy darabig.

– (...) Azt akartam mondani, hogy hajnalban, amikor még csillagok voltak, felzavartak bennünket. De nem azért, hogy valamilyen munkát végezzünk, hanem hogy ne aludjunk. És akkor öten állottunk egy-egy sorban. Éjjel hideg volt akkor. Kicsérélték a ruhánkat is akkor éjjel, és egy szál ruhánk volt. Nem volt nekünk se szvetterünk, se semmink az égvilágon. Egy szál ruha. Hideg volt, fáztunk. Nem volt, ami melegítsünk bennünket. Éjjel ott hideg volt. És akkor öten, ahogy álltunk sorba, úgy osztottuk be magunkat, hogy mindenki a hátát a másik hátának vesse, hogy melegítse. De az, aki elöl volt, az hamarább megfázott. És akkor mindig helyet cseréltünk...⁹ Nekünk az is sokat jelentett, hogy a hátunk egy kicsit melegszik. Utána, mikor már kimelegedett, akkor meg nagyon melegünk volt. Nagyon sokan, ott állva az ötös sorban, elájultak. Sokan összeestek, elájultak. Nem tudom, mennyi ideig állhattunk ott, mert csillagok voltak, amikor kivittek, és hát úgy 9-10 óráig ott

álltunk. Ameddig jól felmelegedett az idő, addig kint tartottak bennünket. Semmit nem csináltak, csak sorba kellett állni. De hát az az állás is borzalom volt. Olyan sokáig állni. Azért estek le olyan sokan. Muszáj volt [segíteni rajtuk]... Hát az ember egy jószágot sem hagy ott, hogy ne állítsa fel. De azt se tudtuk, hogy ez micsoda, miért van. Hát ki látott addig elájult embert?! Hát nem láttam én elájult embert addig soha! Ez volt májustól körülbelül szeptember elsejéig. Így volt majdnem minden este. Fájnak is a lábaim. Most is nagyon fájnak. Nagyon sokat álltunk. Ez is egy kínzás volt tulajdonképpen. Amíg hideg volt, addig még jó volt, de amikor felmelegedett, már nem bírta az ember, hogy olyan közel legyen egyik a másikhoz. (...) Aztán egyszer a mellem alatt volt egy kicsi pattanás, és éjjel ismét felköltöztek minket. Sötét volt akkor is, kijöttünk és későbbben megérkezett a Mengele meg az egész társaság, és szelektálták az embereket. Aki nagyon gyenge volt, azt kivették a sorból és ment a krematóriumba. Mivel nekem is volt az a pattanás, engem is kivettek a sorból. Aki Auschwitzban volt, az tudja, hogy ez a csapat, aki a Mengele mellett volt, hát voltak ezek vagy öten–hatan, éppen úgy, mint az orvosok most a kórházban, akik többen jönnek, mikor kontroll van. Az utolsó egy zsidó nő volt, aki engem visszadobott a sorba...

– Volt köztük egy zsidó nő?

– Az, aki a felvigyázó volt blokkban, az volt az utolsó ebben a csapatban. Lengyel volt. Nagyon sok lengyel volt. Azok tulajdonképpen már 40-től ott voltak... Hogy hogy bírták, nem tudom. Azok vigyáztak fel minket. De ez az asszony nemcsak engemet, többeket visszadobott. Úgy látszik, a Mengele nem olvasta meg, hogy mennyit vesz ki, úgyszólván volt, aki így élte túl. (...)

Aztán mielőtt elvittek Mühlhausenbe, tetoválták. És akkor azt mondták, mert hát fáj a tetoválás, azt mondták, hogy hallgassunk, mert mi jó helyre fogunk kerülni, mert dolgozni fogunk. Mert addig Auschwitzban nem dolgoztunk. Csak kínoztak bennünket. De azt tudtuk, hogy minket életben nem fognak hagyni. Arra el voltunk készülve, hogy úgyszólván meghalunk. 13051. Ez volt a számom. Most is tudom. Ezt a számot én nem felejttem el. Pedig nem mondom ki, rá se nézek, mert nem örülök, amikor látom.

Mühlhausen

Aztán mi munkatáborba kerültünk... Szóval ez egy gyár volt tulajdonképpen, nem olyan nagy hely. Mühlhausenben. Leipzig mellett. (...) Ott már nem voltunk ezren egy blokkban, hanem volt egy nagy terem, és az el volt

kerítve. Volt egy kis fürdőszoba, vécé, és volt még egy olyan előszobaszerűség. És egy helyen fűtöttek... Vagyis hát nem fűtöttek, hanem vasárnap, amikor szabadnaposak voltunk, kaptunk egy veder szenet. Ez volt a melegítés. De annyira elég volt, hogy mind a három helyiséget kicsit kifűtötte. Ott [a gyárban] dolgoztunk, ilyen repülőgép-alkatrészeket csiszoltunk. Ez volt a mi munkánk. Nem volt könnyű, a kezemet nem is bírom jól kinyitni. Mert egy olyan szerszámmal dolgoztunk... nem tudom, ismeri-e maga, cipészek dolgoznak ilyenekkel, úgy mondják neki: ár. Olyan volt, mint egy lámpasróf, sok kvintje volt neki és azokat a kvinteket kellett lecsiszolni. Ez volt a dolgunk. Eleinte három *siktában*¹⁰ dolgoztunk, háromszor nyolc órában. Nagyon nehéz volt, ha menet közben műszakot váltottunk, mert aki megszokta, hogy reggel ment, az nehezen állt át egy másikra. Az éjszakai volt a legrosszabb. Eleinte én éjszakás voltam, de úgy látszik, utána ők is meggondolták magukat. Lehet, nem ment úgy a munka és akkor megváltoztatták, hogy mindenki 8 órát dolgozzék. Aki reggel ment, az onnantól fogva mindig úgy ment, nem változtattak napot. Reggelente felkeltettek. Olyan rozsdás vízzel mosakodtunk meg, el lehet gondolni... Volt egy nagy hely, egy blokk, aminek a közepében volt egy ilyen vízvezeték és rajta csapok. Akár húszan is odamehettünk egyszerre. Mi mindig, télen is hideg vízzel mosdottunk. De valahogy úgy éreztük, hogy nekünk muszáj mosdani. És akkor sorba álltunk, mert ötös sorba kellett állni mindenkinek és akkor odahozták nekünk az ennilót. Kávé volt, de milyen kávé volt az!? Víz. Nem kaptuk külön csészébe, hanem volt egy nagyobb edény, aminek biztos megvolt a mértéke, és akkor mindenki kortyolt. Egy ilyen edényt adtak ötnök. És akkor mindenki számolta, hogy hány kortyot tud inni belőle. Ez volt a reggeli... Olyan nem volt, hogy figyeljük egymást, ki mennyit iszik. Rokonok meg ismerősök voltunk. De volt mivelünk egy pesti kislány. Lavendel Ibolyának hívták... Őneki senkije nem volt ott. Osztt mondtuk neki, jöjjön mihozzánk, mert az úgy volt, hogy ha egyszer beállt egy sorba, akkor végig ugyanoda állott az ember. És ez a kislány azt mondta, hogy... nem emlékszem pontosan... hogy az apukája, vagy a nővére beteg volt, és kórházban volt. És ő vitt ennilót neki. Persze, hogy a sárga csillag a ruháján volt. És ahogy jött visszafelé, miután már odaadta az ennilót, találkozott egy zsidó bácsival, akivel vitatkoztak a magyar katonák. Mert azok elfogták, mondták, hogy hiányzik nekik egy ember a transzportból, és most nekijek fogni kell egy embert helyette. És ez a kislány azt mondta, hogy ne vigyék aztat, mert a gyerekei várják a tejjel, megy ő helyette. És elment. És ott is maradt. Lavendel Ibolya... Tulajdonképpen azt mondják, hogy a pesti zsidókat nem deportálták. De voltak töb-

ben pestiek, csak nem emlékszem a nevükre... Nagyon sajnáltam szegényt, nem bírta ki végig, az utolsó napokban ment el... Én nem tudom, talán attól függött, kinek milyen szervezete volt. Mert nagyon nehéz volt... És aztán kaptunk ott ebédet a gyárban. Hát milyen ebéd volt az is? Víz. Meg volt, hogy adtak paszulyt, és akkor a férgesek ott másztak benne. De olyan éhesek voltunk, hogy nem bántuk, csak legyen valami enivaló. És akkor este... most gondoskodom, hogy este mit is adtak enni nekünk. Adtak, mondjuk, egy kiló kenyeret... Úgy nézett ki, mintha fűrészporból sütötték volna. És akkor egy kenyeret adtak ötnék. Aztán mindig sorba állítottak, egyik vágta és osztotta, kimérték, hogy mennyit lehetett venni. Mert egy kilóból mennyi jut ötnék egy napra?! Hát azt mi megettük volna egyszerre... Úgy vágtuk fel, késsel. Arra már nem emlékszem, hogy a kés az honnan volt. Lehet, *organizáltuk*.¹¹ Mert ennek a fél lopásnak úgy mondták annak idején, hogy: organizálás. Mindenki organizált. Ki mihez jutott, azzal volt. Én nem organizáltam, mert voltak nálam ügyesebbek. Én inkább nem ettem, mint hogy menjek lopni. És akkor estére maradt meg kenyér, mert avval voltunk, amit hagyunk és akkor egy pici kis adag margarint. Ezt ettük. Rákentük a kenyérre, ez volt. Éhesebbek voltunk, mikor megettük, mint előtte. Emlékszem, az első napokban eldobtuk az egészset. Nekünk nem kell. Mi nem tudtuk azt enni. Vagy két napig nem is ettünk semmit. De harmadnap nagyon megéheztünk. És akkor azt határoztuk, ha akarunk élni, és valamikor hazajönni, akkor muszáj, hogy megegyük azt, amit adnak. (...) Egy ruhánk volt, azt tudom, és akkor kimostuk, mert vasárnap nem volt munka, és akkor mindenki szárította, ahol tudta... Mühlhausenben már emberibb életet éltünk. Nem voltunk ezren egy helyen, mert azokban a blokkokban mi ezren voltunk, azért is volt tizenhét ember egy priccse. De Mühlhausenben nem voltunk ennyien egy szobában, talán heten vagy nyolcan. Ott is priccsek voltak. Mert az kevesebb helyet foglalt. Ez a Mühlhausen egy erdőben volt, hogy ne lehessen észrevenni. Mert keresték a repülőket, de nem találták. Olyan érdekesen volt építve, hogy sima volt a teteje és fenyőerdő volt körötte. Nagy fenyő nőtt fent a tetőn is, nem is tudom, hogy tudták megcsinálni... Sokszor jöttek bombázni, de nem találták. Nem is lehetett, mert mondom: zöld volt az egész mindenség... Nem volt riadó. Hanem gyárban volt egy ilyen lámpa – a neonra mutat –, és az mutatta, hogy mikor ér az ellenség a határhoz. Meg volt számozva, és amikor hatot mutatott, akkor a gyár felett volt. És akkor volt, hogy kinyitották az ajtót és akkor volt bunker és oda vittek be minket a bunkerbe. De az is megtörtént, hogy amikor már a fejünk felett volt, kinyitottuk az ajtót és mind ki akartunk menni, mert azt mondtuk, hogy meg akarunk halni, úgyis

mindegy nekünk. De kívül állott a német katona. Nem engedett ki és eléggé durvák voltak velünk, hogy miért nyitottuk ki az ajtót. Mit mondjunk nekik: hogy meg akarunk meghalni, és azért nyitottuk ki? Olyan mindegy volt nekünk. Nagyon sokan voltak, akik nekimentek a kerítésnek, mert villanydrótos volt, és akkor ott haltak meg. Azt mondták: Miért éljek én holnap, hogy kínlódjak? Láttam is és hallottam is ilyet. Még olyan is megtette, akinek ott volt a hozzátartozója, aki mellett ott volt valaki.

(...) Mühlhausenben idősebb [német] nők is dolgoztak. Ők olyan előmunkások voltak, ők adták ki nekünk a munkát. Annyit, amennyit aznap kellett dolgozni... Német nők voltak, de nem voltak fiatalok. Voltak férfiak is, vagy három-négy öregember. Arra emlékszem, hogy volt innen egy Kisdengelegről. A kisdengelegiek svábok és mindig nagyon tartottak attól, amit nekijek mondtak. És én valahogy megtudtam, hogy az az egy kisdengelegi... De nem mertem én megmondani neki, hogy mi nagyon közel laktunk egymáshoz. Félttem, hogy pont engem fog elővenni és akkor a krematórium várt volna... Mert hát ez volt a büntetés, mi más.

Bergen-Belsen

– Auschwitz volt a legrosszabb, de Bergen sem volt jobb. Mert akkor már nagyon tetvesek voltunk. Akkor már nem volt víz. Náddal volt befedve a blokk, és amikor esett az eső, és becsorgott a víz, azt ittunk. Hogy hogy bírta az ember, én nem tudom... De nem is bírtam volna sokáig, senki se bírta volna. Marék számba szedtük a tetűt. Azelőtt én nem láttam tetűt, nem is tudtam, hogy micsoda. Mindenféle tetűnk volt: ruhatetű... Nem is tudom, háromféle tetű van, azt tudom, s nekünk mindegyik volt. (...) Ott nem volt priccs. Szalma volt lent, a földön aludtunk. Nem volt csepp takaró se, semmi. Olyan sok halott volt, hogy át kellett lépni rajtuk. Vigyázni kellett, nehogy rájuk lépjen az ember. Nem tudad este, hogy vajon reggelig élni fog-e, aki mellette van. Nagyon-nagyon sokan meghaltak Bergenben. Jöttek, összeszedték a halottakat. Ezt férfiak csinálták. Minket kizavartak. Aki ki tudott menni, az kiment, aki nem, az feküdt. Az másnapra meg is halt. De akkor már tulajdonképpen mindegy volt, mert mindenki tífuszos volt. És azt mondták nekünk, hogy úgysem fogunk megmaradni. Én is tífuszos voltam. Kihullott az összes hajam. Nem maradt hajam. Sokan úgy is voltak, hogy inkább jóllaktak kenyérral, mert annak, aki tífuszos, nem szabad kenyeret enni. Ha valaki meghalt, a mellette levő elvette tőle azt a kis adag kenyeret,

amit kapott, és megette. Éhes volt. Jól akart lakni még egyszer, utoljára. (...) Mi ott nem tudtuk, milyen nap van, hány óra van, csak teltek a napok. És akkor egyszer csak láttunk plakátokat kitéve. Mikor az angolok közeledtek, volt egy nagy plakát, és rá volt írva, hogy: Achtung! Achtung! És akkor már tudtuk: vagy élünk, vagy halunk.

Aznap, mikor felszabadultunk, nem jött senki hozzánk körülbelül délig. Azelőtt minket mindig kizavartak. Akkor is, ha még aludtunk volna. Hallottuk a lövéseket, hallottuk, hogy nagyon közel vannak, de nem tudtuk, felénk jönnek-e, vagy távolodnak. Mert ez egy erdő volt, az erdőben volt az épület. És azt körülvették az angolok. A németek közül, aki tudott, elmene-kült, aki nem, az ottmaradt. Vártuk, hogy jöjjenek, és adjanak nekünk enni. De mondták nekünk, hogy a liszt meg van mérgezve. Azt mondták, hogy szerencsések voltunk, hogy nem volt idejük megsütni a kenyeret. Ezt azok mondták későbbben, akik ott maradtak. Volt a németek közt is rendes ember. Még úgy mondták nekünk: *kinder*, gyerekek. De akkor reggel... azon gondoskodom, hogy hogy is volt... igen, mi németet akkor reggel már nem láttunk. És akkor gondoltuk, hogy valami történhetett. Későbbben jött aztán valaki, már nem tudom, hogy ki, nem emlékszem és azt mondta: most szabadok vagytok. Erre azt mondtuk: hát mit csináljunk a szabadsággal?

(...) Én 28 kilóval szabadultam, csupa csontváz voltam, nem tudtam se feküdni, se ülni... Nem tudom, hogy bírtam volna-e még két vagy három napot. Az angolok nagyon szépen bántak velünk... Minket elvittek akkor a mosdóba. Először bolhaporral leszórtak bennünket. És akkor nagyon örültünk, hogy most már nem lesz tetűnk. Utána elvittek és megfürösztöttek bennünket. És akkor elhelyeztek bennünket Bergenben arra a helyre, ahol korábban a német tisztek voltak. Ez egy olyan nagy helyiség volt, későbbben oda összpontosították a megmaradt embereket. Mi mindig bámészkodtunk, mert vonultak át az angol katonák és volt olyan, akinek a testvére azok között volt. Én addig nem láttam fekete embert. És akkor olyan furcsa volt, hogy milyen fekete, milyen göndör a haja. De ők nem örültek ennek. Mindig azt mondták, hogy miért nézzük így őket? És milyen igazuk volt. Nagyon sok szeretetsomagot kaptunk tőlük. Nagyon jó minőségű tejpor volt benne és sok csokoládét. Cigaretta is adtak, de nem azért, hogy elszívjuk, hanem mert a cigaretta valuta volt, el lehetett adni és akkor volt pénz.

Lea néniből feltartóztatlanul ömlött a szó. Alig kellett közbevetnem vagy kérdezni valamit. Világos volt, kiérlelt minden mondata. Olykor megállt és zihált – hetven esztendő futott vissza időben, hét évtized emlékeit hívta elő. Fogalmam sincs, miért törte meg a hallgatást. Közben végig a

kötényruhájának szélét morzsolgatta, s minden egyes fejezettel elengedett egy redőt. A végén elsimítgatta a térdén az anyagot, visszacsendesedett a légzése is. Szerettem volna mondani valamit. Túl azon, hogy köszönöm. Végül annyit kérdeztem:

– Lea néni! Megkérdezhetem, hogy miért hozta haza azt a lepedőt?

– Mert nekünk semmink nem volt, amit felcsomagolhattunk volna.

A plédből, amivel takaróztunk, mivel voltak közöttünk varrónők és nekünk nem volt mit felvenni, csináltunk kosztümöt. A németeknek a raktárban volt *feldbindjük*,¹² az ingeikből meg varrtunk blúzt. És akkor csak a lepedő maradt, amit elvihettünk. Abból nem tudtunk csinálni semmit. És én azt akartam, hogy az a pecsét megmaradjon.

Elképedve hallgatom. Soha senki ilyen részletekbe nem bocsátkozott előttem. Eszembe jut André Singer *Sötétség hull ránk* című dokumentumfilmje, Bergen-Belsen felszabadítása, az egyik őrnagy vallomása: „Csodálatos volt látni, ahogy ezek a szegény, állati létbe kényszerített lányok és asszonyok hogyan nyerték vissza emberi mivoltukat. Hogyan próbálták kicsípni magukat: felöltözni, megfésülködni, ismét normális emberré válni rövid idő alatt. Csodásan gyorsan történt. Tán 2-3 hét alatt, azt hiszem. Újra emberek lehettek. Miután, ez nem kétséges, megfosztották őket az emberi lét lehetőségétől.”

Nem akartam belefojtani az emlékeket, de úgy éreztem, ideje volna a feloldás felé terelni a beszélgetést. Úgyhogy a visszaútról, az újrakezdekről kérdeztem.

Újrakezdés

Mi Mihályfalva felől¹³ jöttünk. Addig mentünk vonattal. Itt van egy közeli község, Endréd, nem tudom, nem ezen keresztül jöttek-e... Na, oda érkezett vagy három fiatal fiú. Munkaszolgálatosok. Akkoriban jobban tartottak az emberek egymáshoz, és mi pont csütörtökön érkeztünk, amikor Mihályfalván vásár volt. És ezek a fiúk is épp mentek a vásárba. És akkor mondták nekünk, hogy jöjjünk haza. Nekem ez, akihez én aztán férjhez mentem, tulajdonképpen unokatestvérem volt. És akkor ők azt mondták nekem, hogy ő itthon van. De ő épp valami nagybátyját látogatta Margita környékén. Vasárnap reggel jött haza, és már a falu végén kérdezgette, hogy mi újság van. Mert jelezve volt, hogy ki maradt életben. És akkor ő azt mondta, hogy jöjjen ide. Nekem ő volt a legközelebbi. Nem volt senki közelebbi... Úgyhogy

itt maradtunk. Utána nagyon nehéz volt, mert a férjem beteg lett. Megfázott mint munkaszolgálatos. De már akkor örültünk, hogy van egy fedél a fejünk fölött, van mit enni, mert addig azt ettünk, amit adtak. (...) Mi nem maradtunk volna itt, mert nagyon sokan mentek ki Izraelbe, de a férjem beteg volt, egy veséjét kivették Marosvásárhelyen. S akkor egy vesével, gondoltuk, hová induljunk Izraelbe. Ő hetven kilósan, én meg a meleget nem bírom. Úgyhogy akkor itt maradtunk.

De én nagyon haza akartam jönni. Nagyon-nagyon. Hogy az ajtónk kilincsére tegyem a kezem és benyissak a házukba. Mert én azt hittem, hogy a bátyáim hazakerültek a munkaszolgálatból. De mikor hazajöttem és láttam, hogy nincs senkim, már nem értettem, miért is akartam én hazajönni. Ha nincs senki, én miért legyek? Még sokáig vártam őket. Lehet, hogy nevetni fognak, de én még most is várom, pedig eltelt 72 év azóta... Utána azt akartam volna, hogy utazzak. De én nem akartam sehová se érkezni, csak mindig úton lenni... Nálunk régebben nem volt egy csepp gyep sem az udvarban. Nálunk majorság volt, állatok. Sokszor kérdeztem anyukámat: nekünk miért nincsen zöld gyepünk az udvaron? Mindig azt mondta: örüljete, hogy nincsen. Mert van jószág és az ügyis megeszti... Aztán amikor hazajöttem és láttam, hogy milyen az udvar, tele gazzal, zöld bozóttal, ez eszembe jutott. Pedig laktak ott a házukban, a szomszéd fia lakott ott. Arra gondoltam, hogy én mit is akartam? Hogy mit keresek én itt? (...) Engem itthon kerültek egy ideig az emberek. Igaz, volt olyan, akiben nagyon megbíztunk, és ékszert is hagytunk náluk meg ruhaneműt is. Az ékszert az illető visszaadta, az nagyon rendes volt. De a ruhaféléket nem adták vissza... én nem tudtam ott lenni. Hogy én minden nap lássam azt, hogy én egyedül vagyok? Eleinte még annyira félttem egyedül lenni egy házban... Én ott nagyon megszoktam, hogy sokan voltunk, a láger után is többen voltunk. Aztán mikor hazajöttem, és a férjem elment valahova és én egyedül maradtam, mindig néztem, hogy az ágy alatt vagy a szekrényben nincs-e valaki. Aztán egy idő után, nem is tudom, lassan elmúlt. Sírni, mondjuk, nem tudtam, mi nem sírtunk. Én nem tudom, hogy ott mi is történhetett velem, mert én még hat hónapig nem sírtam. Utána kezdtem sírni. Úgy éreztem, még rezeg a fal bele, úgy sírtam. De azt úgy szerettem, ha egyedül voltam. Ez van – sóhajt, majd gyorsan lezárja. – Ez volt.

Hallgatunk. Aztán kisvártatva ismét megszólal:

– Azt meséltem, hogy milyen volt, amikor felszabadulás után organizáltunk?

Megrázom a fejem.

– Nem? – és már kacag is. – Akkor először azt mondom el, ami az unokatestvéremmel történt. Ő nem volt annyira gyenge. Mivel németeket nem látunk a közelben, mindenki nekiment annak a kamrának, ahol az ételmüket tartották. Nagyon sok savanyú káposzta volt óriási hordókban. Mindenki nekiment. Mert a savanyú káposzta jót tett. Kinek milyen edénye volt, azzal ment káposztáért. Hát, ment az én unokatestvérem is, de ő már elég későn érkezett. Nem volt magas, nem volt alacsony se, de azt mondja, maga sem tudja, hogyan, de beleesett a hordóba. Nem tudott kimászni. Végül valaki kiségitette onnan... De mikor visszajött, nekünk nem hozott húst sok káposztát, mert neki már nem jutott. Mert mindenki, ahogy érte, úgy evett belőle. Mit számított, hogy mivel eszi, hogyan eszi. Ennivaló volt... Később Bergen szélén felfedeztük valakinek a kertjét, tele volt zöldhagymával. Oszkor mentünk, és organizáltunk zöldhagymát. Sokszor kérdeztük magunktól, hogy hát mi is lopunk? Erre rávágták a nagyobbak, hogy hát ők is elloptak tőlünk mindent. Akkor már szabadott kenyeret ennünk, úgyhogy elpusztítottuk az egészét.

Nevetünk ezen a csínytevésen, én meg végtelenül hálás vagyok érte. Lea néni ismét felcsomagol sajtos pogácsából az útra. Legközelebb, mondom búcsúzáskor, megfőzzük, ugye, azt a geringlit. Meg biza, vágja rá huncutul. Két hét múlva, ennyi idő kellett ahhoz, hogy kóser zúzat szerezzek a geringlihez, ismét meglátogattam. Megfőztük a geringlit. Együtt sürgölődtünk a konyhában. Aztán megterített, megkínált a férje 15 éves kóser szilvapálinkájával. Csevegtünk, fotókat nézegettünk, megmutatta az imádságos könyveit, a tóradíszeket, és az igazolványt, amivel hazaengedték Belsenből.

JEGYZETEK

1. Jahrzeit, az elhalálozás évfordulója.
2. És ön hogyan tanulta meg a kóser szokásokat?
3. Lajka asszony végig mellettem volt. Külön edényben főzünk. Külön főzzük a húsos étkeket, és külön a tejest. Ugyanígy mosogatunk. Amíg be nem fejeztük az egyiket, nem kezdjük el a másikat. Külön is öblítünk, külön szárítunk. És külön tesszük be a szekrénybe.
4. Két nap múlva, immár Budapesten felkerestem Erdélyi Lalót. A kóser húsellátással kapcsolatos tévhitemet ő oszlatta el végérvényesen: „A ’60-as években, amikor Ceausescuék gazdasági szerződéseket kötöttek Izraellel, mi szállítottuk Romániából a kóser húst, ami azt jelentette, hogy a nagy vágóhidakhoz, ahol exportra dolgoztak, Izrael küldött ki saktereket. (...) A ’80-as években, az éhínség éveiben,

a zsidó hitközségnek Vásárhelyen például hozzávetőleg 400 tagja volt. És amikor Ceaușescuékát lelőtték, a 400 tag egyből 180-ra apadt le. Mert ahány kirúgott szexus, kirúgott pártaktivista, kirúgott szakszervezetes és nyugdíjba vonult orvos, akinek volt egy kicsi zsidó rokonsága, az mind jelentkezett a hitközséghez, mert kapott egy kiló húst, kóserség címén, kapott gyógyszert...”

5. Hálós szatyor
6. *Kiddus*, a szombati és ünnepnapra áldás, mely az illető ünnep szentségéről és jelentőségéről szól. Borral töltött ún. Kiddus-serleg mellett szokták mondani.
7. Elie Wiesel: *Minden folyó a tengerbe siet*. Esély Könyvklub. 1996. 100.
8. Tanácsos
9. Kornis Ottó, aki közvetlenül szabadulása után talán elsőként ír a holokausztról túlélőként, a következőket mondja az ilyen melegedés kapcsán: „Hét óra lehet, amikor véget ér a kávéosztás és a sorok felbomlanak. Hideg van. Fázékonyan bedugjuk kezünket a zsebünkbe és mozgásba lendülünk. De ez nem látszik jó megoldásnak. Végre aztán összeverődünk néhányan és egymásnak dőlünk, hogy egymás testének melegével védekezzünk a hideggel szemben. Az ilyen maghoz mindig új jövevények csatlakoznak és a csoport mind tekintélyesebbé válik. Ezt a kitűnő intézményt kályhának nevezzük el. A kályhák gyorsan népszerűsödnek. (...) A kályhákba tömörült emberek lassan mozgásba lendülnek és halk dübnyögéssel énekelni kezdünk, hogy taktusra mozgathassuk a testünket.” Kornis Ottó: *Füst*. 40. Minerva Irodalmi és Nyomdai Műintézet Részvénytársaság. Kolozsvár. 1945.
10. Schicht: váltás, műszak németül.
11. „[É]n voltam a legelső, aki odaadtam az ingemet egy kedves olasz fiúnak fél kenyérért és hús darab burgonyáért. Ennek az ételszerzési műveletnek különben itt Németországban megvolt a maga neve. Szerezni, ezt úgy mondták: organizálni. Ebben benne volt a vásár, a csere, a lopás és minden más szerzési lehetőség. Én magam tehát elorganizáltam az ingemet.” (Kornis Ottó: *Füst*. 100.)
12. Táboröv
13. Érmihályfalva